SUDDHA DHARMA MANDALA SERIES—No. 5 (a-1)

PRANAVA VADA

OF

MAHARSHI GARGYAYANA

AND

PRANAVA VADARTHA DEEPIKA

OF

SWAMI YOGANANDA

Vol. II

EDITED AND PUBLISHED BY
Pandit K. T. SREENIVASACHARIAR

MADRAS:
THE MODERN PRINTING WORKS, MOUNT ROAD,
1919

Copyright Registered]

[Price Rs 4.

शुद्धधर्ममण्डलग्रन्थरत्नमाला ग्रन्थाङ्कः ५. १. ए.

महर्षिगार्ग्यायणप्रणीतः

प्रणववादः

तत्राऽयम्

द्वितीयभागः

स्वामियोगानन्दविरचिता प्रणववादार्थदीपिका च

पण्डित के. टि. श्रीनिवासाचार्येण परिष्कृत्य प्रकाशितः

१९१९ संव

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मद्रास्

माडरन् यन्त्रालये मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीता।

अस्य मूल्यम्] [रूपकचतुष्टयम् ४.

PRINTED AT
THE MODERN PRINTING WORKS,
MOUNT ROAD, MADRAS.

CONTENTS.

(1) Foreword by Doctor S. Subramania Iyer.

(2) Letter from His Holiness Jagadguru Sankaracharya Swamigal of Sarada Peetha Prabhas Pattan Kathiawar.

(3) Sanskrit preface by Sreelasree Ambalavana Desikar Avergal, Head of Tiruvavaduthorai Mutt.

(4) Pranavavadartha Deepika by Swami Yogananda.

(5) Editor's Vimarsha to Pranavavada.

(6) Pranavavada II Volume Text.

ॐ

एतत्प्रणववादद्वितीयभागानुबद्धप्रबन्धानुक्रमणिका

१ श्रीमद्भिः, डाक्टर . यस् . सुब्रह्मण्यार्यैः विरचितश्चाङ्गलभाषोपोद्घातः ।

२ श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यत्वाद्यनेकबिरुदाङ्कितजगद्गुरुश्रीमच्छङ्कराचार्यप्रभासपत्तनशारदापीठाधीश्वरश्रीमत्त्रिविक्रमतीर्थस्वामिनां श्रीमुखम् ।

३ तिरुवावडुतुरै इति प्रसिद्धगोमुक्तिक्षेत्रविराजमानश्रीकैलासपरंपरागतमठाधिपतिभिः श्रीलश्री अंबलवाणदेशिकैः विरचितसंस्कृतभाषोपोद्घातः ।

४ स्वामियोगानन्दविरचिता प्रणववादार्थदीपिका

५ पण्डितप्रकाशकविरचितः प्रणववादार्थविमर्शः

॥ विषयसूचिका ॥

॥ तृतीयप्रकरणे ॥

पत्रसंख्या

दशमतरङ्गे—उपनिषदां स्वरूपम्, मन्त्रोपनिषद्ब्राह्मण-भेदेन वेदस्य त्रैविध्यम्, तल्लक्षणं चेत्यादि सर्वं विस्तरेणाभिवर्णितम् १

एकादशतरङ्गे—उपवेदस्वरूपम्, मन्त्रोपनिषद्ब्राह्मणानां च वेदभेदानामपि प्रत्येकमुपवेदसत्त्वसमर्थनम्, सर्वेषां च लोकानामीशेशितव्यावश्यकत्वम्, कर्मणां त्रैविध्यम्, चतुर्विधसृष्टिस्वरूपम्, उपवेदस्य तन्त्रस्वरूपत्वसमर्थनम्, उपवेदाध्ययनफलं चेत्यादि सर्वं प्रतिपादितम्। १८

द्वादशतरङ्गे—सर्ववेदानां शाखास्वरूपम्, शुक्लकृष्णभेदेन शाखाद्वैविध्यम्, तयोः स्वरूपम्, शाखानां यन्त्रसंज्ञाविशिष्टत्वम्, तच्छाखाकर्तृस्वरूपम्, संसारकल्पनाप्रकारश्चेत्यादि सर्वं निरूपितम्। २६

त्रयोदशतरङ्गे—वेदाङ्गानां स्वरूपम्, तेषां संख्या, तल्लक्षणम्, तत्कर्तृस्वरूपम्, तदध्ययनफलं चेत्यादि सर्वं विस्तरेण भवति प्रतिपादितम्। ३३

चतुर्दशतरङ्गे—साङ्गानां च वेदानामध्ययनक्रमः, एवमध्ययनस्य मुख्यत्वम्, यथोक्तमध्ययनस्य फलस्वरूपम्, अध्यायाऽनध्यायपर्यध्यायानां लक्षणम्, शब्दशक्तिसंभूतानां षण्णां कर्मणां स्वरूपम्, ब्राह्मण्यस्य विज्ञानवदधिकारिनियतत्वम्, जातिमात्राच्च ब्राह्मण्यनिषेधः, मुक्तिप्रतिबन्धकऋणत्रयनिरूपणम्, महावाक्याध्ययनस्य साङ्गोपवेदवेदाध्ययनानन्तर्यं चेत्यादि सर्वं यथावत्प्रतिपादितम्। ९८

पञ्चदशतरङ्गे—उपाङ्गानां च षण्णां स्वरूपम्, तेषां नामनिर्देशपूर्वकं च स्वरूपम्, अकारोकारमकाराणां वेदवेदाङ्गोपाङ्गानां च यथाक्रमं मूलमूलिभावः, चतुर्दशविद्याप्रकारः, मुख्याङ्गचतुष्टयस्वरूपम्, उपाङ्गानां दर्शनसंज्ञा चेत्यादि सर्वं विविच्य प्रतिपादितम्। ११९

षोडशतरङ्गे—सर्वशास्त्राणां स्वरूपम्, श्रौतस्मार्तधर्मसिद्धान्तभेदेन शास्त्रस्य चातुर्विध्यम्, तेषां लक्षणम्, आत्मन एव समुपास्यत्वेन सर्वेश्वरत्वं चेत्यादि निरूपितम्। १६४

सप्तदशतरङ्गे—सूत्रात्मनः स्वरूपम्, तल्लक्षणम्, सूत्रात्मनो जीवसंज्ञा, सूत्रात्मपरमात्मभेदः, तद्विज्ञानफलं चेत्याद्यभिवर्णितं भवति। १७२

अष्टादशतरङ्गे—प्रत्यगात्मस्वरूपम्, तथा मूलप्रकृतेः देवीप्रकृतेश्च स्वरूपम्, तल्लक्षणम्, क्षेत्रक्षेत्रज्ञभावः, एवं तदात्मविज्ञानिनां फलं चेत्यादि सर्वं प्रतिपादितम्, । १९४

एकोनविंशे तरङ्गे—जीवात्मधर्मः, तल्लक्षणम्, तत्कार्यं-चेत्यादि सर्वं प्रतिपादितम् । २१६

विंशे तरङ्गे—जीवात्मयोगः, तद्धर्माश्चेत्यादि सर्वं व्याख्यातम् । २३०

एकविंशे तरङ्गे—सूत्रात्मादीनां चतुर्णां मुख्यं तत्त्वं चाख्यातम् । २४६

द्वाविंशे तरङ्गे—क्रियास्वरूपविचारः सर्वोऽपि यथातत्त्वं प्रतिपादितः । २५९

त्रयोविंशे तरङ्गे—क्रियानुगतस्वरूपविचारश्च साङ्गं प्रतिपादितः । २७५

चतुर्विंशे तरङ्गे—क्रियाजन्यविशेषक्रियाविचारश्चाभिवर्णितः । २९५

पञ्चविंशे तरङ्गे—क्रियाभेदकारणविज्ञानप्रकारः प्रतिपादितः । ३०६

षड्विंशे तरङ्गे—क्रियाविशेषस्वरूपं यथाधिकारं प्रतिपादितम् । ३२५

FOREWORD

BY

DR. S. SUBRAMANIA AIYAR.

Notwithstanding many obstacles which had to be faced since the publication of the first Volume of 'Pranava Vada', the Editor has, after strenuous labour, been able to place this second Volume before the public in a manner and with additional matter which cannot but enhance the value and interest of the Volume. This extra matter consists of (1) the second instalment of Swami Yōgānanda's Karika, (2) the Editor's own Vimarsa or elucidation and (3) a Sanskrit Foreword by Sree-la-Sree Ambalavana Desikar Avl., the present head of the well-known ancient religious foundation called the Tiruvavaduthurai Adhinam in the District of Tanjore and the hereditary trustee and Superintendent of a large number of important Hindu temples in several districts of the Presidency of Madras. Of these three, 663 verses constituting Swami Yōgānanda's Karika possess a merit which it is difficult to exaggerate as the students of the part of the Karika, which appeared in the first Volume, may well appreciate. If one like myself may say so, these verses of the Swami are, as their name 'Deepika,' signifies, verily a light to Rishi Gargyayana's teachings wherever they are, from the very nature of the subject, not easy to grasp and difficult to understand

except by those whose learning and intuition well qualify them for the purpose. The Swami's power of lucid exposition in the briefest compass will not be surprising if it be remembered that the Rishi's treatise has been in the hands of the Swami since he began its study 30 years ago, as he himself has stated.

Next as to the Editor's elucidations, they are the result of many many months' careful research. The works consulted and examined by him necessarily range over the whole field of the ultimate principles dealt with in the first and second Prakaranas of Pranava Vada, namely, Prakriti-Sandhi-prakarana and Yōga-prakāra-prakarana. The numerous citations and extracts, 'made and relied on by the editor in the elucidations, go most amply to show, as was already intimated by him in the course of his preface to the first Volume, that the teachings of the author of Pranava Vada are, in substance, in entire accord with those of his great predecessors. They further show that, whilst adhering strictly to the knowledge and wisdom handed down immemorially, Gargyayana, in presenting the same, makes his treatise a classic by reason of his explaining the unchanging laws of the Cosmos and the ineffable nature of Its God in a manner highly original, terse and illuminative. I am sure that the readers of these elucidations cannot but feel thankful to their author for the service rendered by his research to the cause of the Suddha Dharma literature now being made readily accessible to the public through his deep devotion to it and tireless labours.

Passing next to the Foreword of the Desikar Avergal, my first duty is to convey to him the sincerest

thanks for his having complied with the request that he should be pleased to favour us with a review of the Rishi's work in the shape of such a Foreword. The daily routine duties, which he has to attend to almost throughout the day as the high priest of his institution and the functions devolving upon him as the trustee of the numerous temples under his management leave him little time for serious study and literary work. Furthermore, he has, according to the custom of his institution, to hold often and often a sort of court to grant interviews to Pandits, scholars and poets who pay visits to his institution. In such circumstances, that he should have taken the trouble to examine Pranava Vada with minute care and to embody the result of such examination, in the way it has been done in the Foreword, are but conclusive proofs of his great zeal and keen interest in the promotion of learning. My next duty to the Desikar is to repeat my acknowledgments of the support and encouragement he has been good enough to give from the very commencement towards the publication of the Suddha Dharma Mandala series. I refer to him in my Foreword to the Sanatana Dharma Deepika thus :—"The present head of the well-known and wealthy religious foundation at Tiruvavaduthurai, in the Tanjore District, is the foremost of our supporters. Though many of his predecessors were noted as patrons of learning and art, yet none of them enjoyed greater fame as such than this most cultured, highminded and versatile successor of theirs, whose discriminating generosity has made him beloved by Pandits and scholars among all classes in Southern India. His appreciation of the Editor's work, it is scarcely necessary to say, has been the result

of the most careful examination and special study made on several occasions, and thus affords ground for genuine satisfaction." I should only add that the entire cost of bringing out the present volume, which has been very heavy owing to the rise of the prices of printing materials, has been generously borne by him and the Desikar has thereby placed the public, interested in Sanskrit learning, under a deep debt of gratitude.

Returning to the merits of the Foreword, it is not permitted to me to say more than that the Editor pays a high tribute both with reference to the substance and the form thereof. I trust however that I may, without presumption, make special reference to the passages from it which I quote here:—"It is well-known that an introduction to any work should stimulate in the reader, by virtue of definite exposition of the nature of its content, a desire to study the work; and such an exposition is rendered useful in so far as it examines the varied bearings of the subject in question. An examination of the kind is possible only if conducted with a view to just elucidation and without prejudice in favour of or against any cherished or preconceived notion; the role of the critic can truly befit him whose criticism is characterised by dispassionate research. But, as a matter of quite general occurrence, this sober attitude, engendered as it is by the spirit of critical detachment, is of rare evidence in most of those that profess to play the critic; any partial or passionate survey will, however, be productive of the reverse result, being incompatible with anything like clear comprehension of the merits of the work as a whole. Not only

so in criticism that an open mind is necessary but in the many concerns that are intimately connected with us, the absence of it would make the fulfilment thereof impossible. It is this failing in a critic that blinds him to the right perception of the characteristic significance of any given work. While the Pandit-scholar may participate in this failing, it is common knowledge that even those well-intentioned men who are regardful of the world's weal are by no means necessarily immune from it. Hence is the necessity of the colourless disposition in the domain of criticism and research. An intensive application to grapple with the fundamentals of any given work sharpens the critical faculty; and it is not a truth to hold that familiarity with a scripture, not one's own, may possibly react unfavourably on one's faith in the system that he professes; instead, a comparative study of various systems is certainly likely to widen his vision enabling him to comprehend fully his own system. In the words of Vidyanatha, the author of Prataparudriyam, 'the quality of scholarship consists in the mastery of all learning'; thus even is the message of the seers—that those mighty followers of the Saiva, Vaishnava and other faiths, being devoid of a fanatical regard for their own beliefs, are ever of an equable and judiciously open temperament, that they, without abandoning their ordained practices, do liberally preach their cults in the light of their learning, that they, with the object of furthering the commonweal, acquaint themselves with the tenets of faiths apparently alien to their own, and that estimating full well with their chastened and even faculty the similarities and variances as between different faiths they accord generously to the ordinances of the faith they

profess." It is scarcely necessary to say that the ideal to be adopted by all who undertake the responsibility of passing judgments on the writings of others has never before been better stated than in the above quotation. And though adherence to such an ideal is rare enough, yet I venture to say that the Desikar Avergal himself has fully acted up to it in dealing with Pranava Vada in his Foreword. For, in arriving at his conclusions as to the worth of its contents, he has tested them by the statements of recognised authorities of several kinds such as the Upanishads, leading commentaries, Puranas, and largely by the statements of the Saivagamas with which he is naturally intimately familiar. The opinions, formed as the result of such comparative study, go far to support the claim made in favour of not only the utter freedom from any sectarian narrowness but also of the universality of Gargyayana's teachings and it is to be hoped that the Desikar's Foreword will conduce to the wider reception of these teachings and to the liberalisation of the ideas to be held of Hindu philosophy, religion and ethics which are nowhere more rightly explained than in Pranava Vada and other works of the school to which it belongs.

I next wish to offer a few remarks on a subject which I have touched upon in the Foreword to the first Volume and elsewhere. I do so by reason of the practical importance of that topic to every aspirant to spiritual progress. It is to be noted that substantially the same topic is being explained and strongly pressed upon public attention by such learned scholars as Sir John Woodroffe and Babu Arabindo Ghose, each from his own particular standpoint; the former as the propounder of

the Shakta system of thought, religion and discipline and with special reference to the *tantric* literature which has long remained unexplored; and the latter as the philosophic expounder of the Vedic Mantras, Upanishads, treatises on Yōga etc., working with the object of making a synthetic presentation of the outcome of such investigations. Both of them apparently ascribe to the *Jagat, Samsara* or the whole range of phenomenal existence that reality the denial of which is calculated to lead to erroneous beliefs likely to affect human conduct injuriously. In proceeding upon such a theory, both the scholars, in effect concur with Gargyayana in regard to the conclusion to be arrived at with reference to the subject under consideration.

Confining myself to Pranava Vada and kindred works, the point for consideration is as to the indispensableness of spiritual aspirants concentrating their studies and devotion to the *apara* or the lower aspect of Brahman, in contrast with its *para* or the higher aspect. Though in reality, there is nothing higher or lower in relation to this absolute source of all, yet the distinction from our limited standpoint is of immense importance, in that it is only a thorough cognizance of the *apara* aspect of Brahman that will inevitably usher us on to the realisation of the *para* aspect in due course. Among several seemingly paradoxical illustrations calculated to give to minds of ordinary persons like ourselves some little idea of the dual nature of Brahman, the most helpful perhaps is a circle whose centre is everywhere and circumference nowhere. It is only when you start from a centre, which is known and

knowable and available anywhere and everywhere corresponding to the *apara* aspect of Brahman and attempt to describe or conceive of a circle with infinity and eternity as radius, that the unknowableness of the circumference in that it transcends all space, time and existence is realisable. In other words, it is only after prolonged and close study of the nature of the manifested cosmos or the *apara* aspect of Brahman that the ultimate Parabrahmam becomes the proper object of study. In the latter aspect, It is transcendent by reason of the fact that neither mind nor speech can reach it as the Upanishad expresses it. All that human language can predicate of It, is "Neti-Neti—Not-this, Not-this." But in the other aspect, Brahman is not so unreachable; being immanent in the manifested cosmos and It is capable of an analysis quite comprehensible to human faculties. It is analysable in the light of the great sacred symbol, the Pranava, which consists, as Gargyayana shows of four letters, three being patent and the fourth latent. The three are: A representing Paramatma or the One Self of which all selves are but reflections; U representing mulaprakriti, the root of all that is spoken of as matter; and M, the link between the above two, truly explained as relation by negation. The latent letter is E which stands for the ineffable Shakti of the Absolute. No doubt these are metaphysical abstractions. Nevertheless they are really as tangible as if they were not such abstractions by reason of their reflections which form the infinite concrete objects in the manifested cosmos. Though with reference to those who have reached liberation and become superhuman, it may be possible to understand something of the *para* aspect, yet

with reference to all who are yet unemancipated it follows that it is the *apara* aspect that must be the proper subject of study and meditation. Hence it is that Gargyayana considers this vital point in the very first place where it has to be explained, namely, in the Yōga-prakāra-prakarana, the first or the Prakriti-Sandhi-Prakarana having dealt with the four ultimate constituents of the Pranava. In doing so, Gargyayana writes so illuminatingly as to justify my extracting here the following long passages from that Prakarana:—

The manifestation of the trinity which constitutes the one or, rather, the numberless Brahman, is Samsāra, the World-process, so that we may say that Samsāra in its totality is Brahman; and the endless combinations and permutations of the three factors make the many ways or methods or laws of this mainfestation or 'becoming' which is Samsāra.

These many methods have to be studied by everyone who would understand the real significance of Brahman. And they have to be studied in the World-process itself, that is to say, by observation of it all around us. For there is no greater teacher than this World-process itself, and study thereof is the real and genuine *tapas* and *yōga*, austerity and self-development. To know *all* is to know Brahman. It should be borne in mind however that to know all, in the totality of its endless detail, is not achievable in any limited space and time by any being limited by space and time. Only the *All* itself knows the *all*, various sciences study only various aspects of Brahman or Samsāra. What is needed and is possible

is that the student should secure a general idea of the whole and of its unity. Such knowledge is the source of that deliberate and true altruism which arises necessarily in the *Jiva* which has attained to *nivrithi* and universalism.

Altruism and egoism, the gain of one and the loss of another, renunciation by one and acceptance by another, sin and merit, heaven and hell, destruction and protection, all have their own separate and proper places in the World-process, from the standpoint of the limited, though they all are as one from the standpoint of the One Self.

It is only when the *Jīva* realises the illusoriness of the separateness of *Jivas* from each other, the separateness of many selves, which is the sole basis of the distinctions of sin and merit, that it becomes capable of the performance of desireless action, work without attachment, duty for the sake of duty, and so becomes a participant in *mukti*—liberation, the true deliverance of the soul, which is deliverance from selfish desire and so from all possibility of suffering. The *Jīva* that has realised this underlying unity of the diverse world transcends and transmutes selfishness and unselfishness into duty; the elations of health and the depressions of disease into the steady equability of perfect life; regularity and irregularity into living and flexible routine; deprivations and gifts into the justice that is even adjusting the balance of all things by means of punishments and rewards. Such a *Jīva* realises the synthesis, the unity of the four objects of life, *viz.*, profit, pleasure, duty and deliverance. It knows that the opposites that

make up the world are ever changing place, poison becoming medicine and medicine poison, with changing circumstances.

But before it can realise this unity it must have studied the diversity which is pervaded by that unity. Bhagavan Das's translation, Vol. I, pp. 19, 20, 21.

Now it is scarcely necessary to observe that the teaching of Gargyayana as above was not new but common almost to everyone of our great sacred Books, though in some of them it is but implied, while in others the language used may not always be so plain and direct as that of Gargyayana. It remains to add that other writers of the school to which Gargyayana belongs uniformly adhere to what he has so unmistakably explained, and as occasion requires expand it with reference to the contents of the particular sacred book or books they comment on; as they did with reference to the most important of them. The justly famous Isavasya Upanishad, one of the briefest, and the commentaries whereof which are now getting ready for publication by the editor, may be mentioned as conspicuously supporting the above statement. The commentaries referred to are four in number, three Karikas by Gobhila, Nārada and Sanatkumāra respectively and a Bhashya by Hamsa-Yōgi. They would form a volume of 300 and odd pages crown. It would take much space even merely to enumerate the very large number of points which these commentaries bring out and most instructively explain. The necessity for such elaborate exegesis of course arises from the peculiar character of such scriptures as the Isavasya and other great Upanishads. Their very description as Sruti implies that they are

records of what was heard from the lips of teachers who possessed superhuman knowledge and wisdom. These records are as they were in shorthand and have to be rendered into long hand by those who possess the right keys before they can be understood fully and properly by others who are not in possession of such keys. In order to convey an idea however imperfect of the value of the commentaries, I quote in the appendix the Sangraha * or the summary with which Gobbila's Karika

---

* In the course of this Sangraha, Gobhila takes occasion to point out the undesirableness of the aim of those aspirants who are working for Nivrithi without more. This comment on the point is, in the absence of the further reasons on the subject which will be before the reader when the whole karika is published, likely to cause certain doubts which it will be well to remove by a short explanation. Now, no doubt, both Pravrithi and Nivrithi form necessary parts of all Samsara or evolution. But they have each its own object, beginning and end. Pravrithi or forthgoing is for the purpose of the divine fragment in man, gathering experience by passing through certain planes and conditions of matter, in order eventually to acquire control over it. This part of its evolutionary career in a world system is spoken of as the journey down the Ark. The work during this part of the journey consists mainly in building up bodies or vehicles of the different kinds of matter and using them for the gathering of experience. The other half of the journey is on the upward Ark and is performed for the refining of those bodies and vehicles so as to lead up to complete control over the states and conditions of matter traversed through along both the journeys. This upward journey is spoken of as the Nivrithi or return. Right through both the courses, every Jiva or ego has to undergo immense labour, pains and sufferings, these being but steps in the discipline which will secure eventually capacity, power, peace and bliss of which we can form at present no adequate idea. Nor is this all; for, when the whole journey is complete and fruition thereof reached, even then there are higher

commences. It will be seen that, in the short compass-

---

and higher evolutionary stages to be gone through by the liberated soul. In short there is no limit to his progress, though we can have no conception of its boundless nature now. Such being the case, profitable pursuit of the Pravrithi or Nivrithi path by any ego would not be possible without a fairly good grasp of the whole plan of evolution as just indicated.

Turning now to the aspirants whose pursuit of Nivrithi is condemned in Gobhilar's verses under consideration, the condemnation rests on the fact that the pursuit is as if Nivrithi were an end by itself, whereas it is but a means to an end. This imperfect pursuit is occasioned by the aspirant's ignorance of what his future career is to be in evolution and even more by his unwillingness to undergo the discipline and by his desire to escape the trouble and inconvenience inseparable from his having to turn the wheel of birth, death and re-birth till the goal of nirvana or liberation is attained. Though such is the origin of the mistaken course of the aspirant in the particular instance yet it must be seen that such course is a breach of the plan of the Iswara of our solar system laid down by him for our observance. It ought to be added that even that Isvara is himself but an instrument carrying out the eternal law governing all the cosmos, all the infinite expanse of manifested existence. It is the law described as Sasvatha Dharma of Brahman in the Gita verse, Brahmanohi, Pratishtaham, etc. In other words, the aspirant working for Nivrithi for its own sake is virtually disobeying the supreme law of Brahman Itself and that is why he is described as "Brahmahana." It is needless to point out that the consequence of such an aspirant's erratic efforts are in the highest degree prejudicial to his spiritual interest and growth. If his efforts are successful, that will delay the growth indefinitely, for even kalpas. No doubt, a man of iron will may so completely extinguish in himself every desire or wish that would give rise to the necessity for rebirth in the physical world, for immense periods. But, if that is not accompanied by a corresponding development of his intellect and emotions capable of securing him steady prospect of reaching liberation, the effect

of the forty-four verses, of the Sangraha the true scope and object of the Upanishads are luminously set out. The commentators show in the first place that, with reference to all the classes of disciples for whom the Upanishad was meant, it emphatically lays down the one and the supreme object of meditation and worship is Ishwara, the Lord, who controls and pervades all the *jagat* or the manifested existence and every thing in it; and in doing so, that it further enjoins that the worship should be directed to the Lord not as distinct from but as conjoint with His Supreme Shakti. For it is this mahachaitanyam that is the one life of all the cosmos, It is She who is Its projector, sustainer and disintegrator as the Lord's sole instrument. As the Soundariya Lahiri quaintly expresses it "except in union with her, Shiva is unable even to move a piece of grass." It is in Her the Lord is ever veiled and therefore She is addressed "Thou art the

of such extinction of desires can only end in a sleep that will last millions and millions of years after his last physical death. He must however awake again and when he does so, he will have to begin his evolution from the point where he went to his long sleep and go on as he should have done before it. Thus his loss in the lapse of time would be immeasurable and he could not save himself one particle of the trouble and suffering incidental to every Jiva's endeavour—life after life to gain Nirvana which is the inevitable goal, however long it may take, however laborious the endeavour, such being the unalterable decree of the eternal law. The gravity of the error of pursuit of Nivrithi, bereft of mental and other endowments that should accompany it, is such as to warrant this explanation of it, having regard to the fact that many many hundreds of people are trying throughout India by asceticism, penances and the like, to reach Nivrithi solely for its sake, unconscious of the evil they are ignorantly courting thereby.

body of Sambhu." Her names are many. In the words of Yōga Deepika, She is the bahu-bhavana mahashakti of Brahman or Its infinite becoming potency; She is the Daivi-prakriti or para-prakriti of the Bhagavad Gita; She is that Adorable Light of the spiritual sun whom every Aryan invokes in the twilight hours under the names of Savitri, Saraswati and Gayatri; the first name referring to Her Ichcha-Shakti aspect, to Her as the world-mother: the second referring to her Gnanashakti aspect, to Her as the fountain-head of all knowledge and wisdom; and the third referring to her other aspects of Kriyā-shakti etc., to her as the saviour and redeemer of all who invoke Her.

In addition to establishing the great point stated above the commentators throw light upon subsidiary questions of interest. Take for instance the fact of the existence of two branches in Yajur-Veda namely Shukla-saka and Krishna-saka—light and dark. Now it appears that two such divisions existed with reference to the remaining three Vedas also, though this seems to be unrecognised at present. Gargyayana has a short though obscure chapter on this subject. The division appears to have had reference to the duality observable in all things throughout nature and Shukla covered so much of the Vedic literature as bore upon things spiritual; while Krishna dealt with things material.*

* Reference may be advantageously made here to the Gita Sloka

"शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥"

The survival of the knowledge of such branches in the Yajur-Veda seems to be accounted for by the fact of the prevalence in times long past of a great feud between two sections among the followers of the Veda, relics of which linger here and there even to-day after the lapse of centuries. One section consisted of staunch adherents to the Karma-kanda guided by interpreters of the mimāmsa school recognising such doctrines as that of *Apūrva*, the supposed agent causing the fruition of ceremonial practices. These belonged to the Krishna or the dark branch. The other party consisted of members who were

---

having regard to the two turns under reference occurring in it. Real light is thrown on it by Kumara, the author of the Karika. This lucid commentator brings out one of the subtlest points connected with the self, namely, its introspective attribute or faculty and the opposite owned by every jiva as every one of us can verify for himself if he will. Expressed in the simplest way, every effort to look deeper and deeper into one's inmost nature is the Shuklagati or the whitepath ; while trying to encumber oneself with matter with a view to external sensation and experience constitutes the Krishna gati or the Dark path. Here is the entire basis for the Nivrithi and the Pravrithi paths so prominent in all Sacred literature.

Kumara's commentary runs as follows.

"सोऽयमात्मा स्वदृष्ट्यावगाहिन्या स्वपरं वपुः ।
यया जानाति सोद्दिष्टा शुक्लाख्या योगिनी गतिः ॥
सोऽयं प्राकृतदृष्ट्या तु बन्धमोक्षस्वभावया ।
यया जानाति सोद्दिष्टा गतिः कृष्णाख्यया तथा ॥"

The necessity for the possession of both these faculties is obvious and is pointed out in the Gita itself in order to prevent the misconception that the white path is the only one needed and to be preferred, the other being neglected and rejected.

more liberal in their views and observances recognising the importance of parts of the Vedic literature spoken of as Gnana-Kanda.

The relations between these two sections must have become strained very long long ago and the dark branch must have treated their opponents with much fanaticism, judging from the attitude of some of their descendants who still absurdly hold that the followers of the Shukla branch are untouchable during certain hours of the day. The conflict between these two sections reached a climax during the time of one who has shed undying lustre on the vedic age. I mean Maharishi Yājnavalkya of whom with fitting reverence Gobhila in the opening lines of his Sangraha speaks as "foremost of Yōgins."

That during the ascendency of this sage the dark branch sustained complete defeat and the sacred science once more revived with renewed strength may be inferred from the well-known legend itself about the origin of these two branches in which the sage appears so prominently. Reading it so as to make sense even in the eyes of those whose faith in miracles is small, it shows that the sage had the courage openly to dissent from the doctrines of some teacher or teachers whom the dark branch recognised as authorities and was on that account discarded by that branch, that he became the leader as it were of a party of reform and succeeded in re-establishing BrahmaVidya on its true foundations.

Apart from the legend there is unquestionable evidence of the success of this ancient reform party

furnished by the immortal discourses of the sage in the Brhadhāranyaka Upanishad. For, his famous saying in one of them "Ātmā vāre drishtavyaha srotavyō mantavyō nidhidhyāsitavyaha" became ever since the watchword of all spiritual teachers and furnished the triumphant answer to all doubts and questions raised by unbelievers and was the irrefutable affirmation of the supreme truth that the Self existed in all things and was the one reality in them. Indeed no greater service to humanity could have been done than the one thus rendered by this Mighty Teacher of his age. For as the Mundakōpanishad passage "Anīsaya sochati muhyamanaha" points out, it is the forgetting or overlooking the fact that every one shares in the divinity present in all things that is the source of delusion and misery to him who so overlooks. On the other hand it is a recognition of that fact that operates as the seed of liberation. Hence be it noted that in the Suddha Dharma Edition of the Gita that the last two chapters of the first or the Gnana section are respectively called Kārana-Gita treating as it does of the self who is the cause of all and Kaivalya-Gita treating of deliverance and emancipation.

I trust I have said enough to give some idea of the richness of the contents of unpublished materials in the possession of the members of the Suddha Dharma Mandala organisation which their custodians wish to be made accessible to the public in the interests of true religion by reason of the spirit of absolute adherence to truth and love to all that pervade them as demanded by Suddha Dharma of which their authors are followers.

Let me conclude by offering heartfelt thanks of the Editor and myself to our friend, R. Vasudeva Row, B.A., B.L., Vakil of the High Court, for having so kindly translated all what appears in the English language in this volume—a labour he has, in spite of his professional duties, undertaken as a matter of love through his devotion to the sacred literature of the mother-land.

BEACH HOUSE,
MYLAPORE, MADRAS,
15—3—1919.

S. SUBRAHMANIAM.

APPENDIX

In this appendix, it has been found necessary to print the text of the Īsāvāsya Upanishad also as the order in which its verses are read and followed by Gobhila differ from the order the verses stand in the current editions.

Īsāvāya Upanishad, though one of the shortest, is one of the most difficult to understand even with the commentaries till now accessible to the general body of its students. It is certain, however, that when the Karikas of Gobhila, Kumāra, and Nārada, and Hamsa Yōgi's Bhashya are published, few difficulties in the perfect interpretation of the Upanishad will remain unsolved. That this statement would be found correct, may, in my humble judgment, be inferred by an open minded student who carefully follows Gobhila's terse and lucid explanations of the substance of each of the eighteen mantras of the Upanishad. In order however to facilitate his work a few remarks may be offered as an introduction.

I may begin by observing that the students will at once see that the order of the mantras which is in vogue among writers of Gobbila and his school called by him Suddhas *i.e.* followers of Suddha Dharma is from every point of view more intelligible and logical in comparison with the order in the current editions. That this is so will be manifest from the following summary of the gist of each mantra in the fewest words :—

First mantra : The whole jagat controlled by Brahma Shakti ;

Second mantra : Action done, fully alive to that control, binds not ;

Third, fourth and fifth mantras : nature of Brahman according to the Symbolism of the Pranava A, U, M, respectively ;

Sixth, seventh and eighth mantras : Higher and Lower Brahm avidya or knowledge and their synthesis respectively ;

Ninth, tenth and eleventh mantras : Fruition consequent upon higher knowledge, lower knowledge and their synthesis ;

Twelfth, thirteenth and fourteenth mantras : followers of the wrong path and their world, followers of the right path and their liberation ;

Fifteenth, sixteenth, seventeenth and eighteenth mantras : Prayers appropriate to aspirants who are respectively a Gnani, a Bhakta, a Karmatha and a Yōgi.

There is an idea not confined to unlearned persons only that in common with the majority of Upanishads, this Īsāvāsya also has more to do with Gnana than with Karma. There can be little doubt that such an idea is the very reverse of the truth. There are *a priori* grounds against such a wrong notion. For it is the well established rule that an Upanishad or a Brāhmana belonging to any particular Veda should harmonise with the mantra or the Samhita portion of the Veda in so far as the main subject treated of in them and expounded is concerned;

and it is scarcely necessary to add that, in point of fact, the rule is adhered to invariably. Such being the case, the presumption is, that Īsāvāsya is not an exception. The question, however, with reference to this Sruti is not involved in any doubt or obscurity. Almost every sentence in it proves that the conformity in the subject matter exists. In other words, Kriya and Karmà being the subject matter of the Yajur-Veda, Īsāvāsya which belongs to that Veda, also emphatically and one may say almost exclusively, devotes itself to the explanation of the identical matter. In doing so it confines the exposition to the one point regarding which the most grave misconception existed at the time the teaching contained in the Upanishad was given by the mighty Sage Yāgnavalkya—a misconception not less prevalent even to-day.

Let me now proceed with the proofs afforded by the Mantras of the Upanishad themselves.

The very first and second mantras alone suffice to show that the great intent and purpose of the Upanishad is to draw attention to the one point about which those who followed the path of Karma had gone astray, and to give them the necessary directions required to correct their error in order to make the path they were treading easily lead them to their goal. Now, what do these two mantras say? In them the student is point blank reminded of the fact that all the Jagat or the manifested worlds are controlled by Īsa or the Supreme Shakti of Brahman; that if he is truly to enjoy his existence in that Jagat, *i.e.*, if he is to live and move in it to real advantage to himself, he should not ignore that

Divine Control, but ever make it the one point to which his devotion, worship and effort are directed. It next commends his applying himself to the performance of Karma with the central fact of the divine control steadily in view and fulfill his allotted term of 100 years of righteous life.

In short, the Student is told "if your Karma Marga be properly directed and coordinated, then only you can reach your goal, otherwise not." Next the nature of the goal is described as the Kaivalya State. The description of this State which is very definite and precise shows that it consists of the aspirant consciously functioning on the Bindumandalaplane* and as a consequence acquiring ablity to unite his own consciousness with the particular aspect of divine consciousness manifesting itself in that plane. The latter is called the Akshara, the imperishable, the full explanation of which cannot be attempted here. It may however be taken that the divine consciousness manifested in the Binduplane with reference to its own ineffable nature corresponds to the fully developed jagrat consciousness of a Jiva with reference to his own nature in the physical plane.

Having thus cleared the ground and made the great purpose of the teaching unmistakably plain, the Sruti enters into certain details in order to ensure a full comprehension of the teaching. It strongly points out the futility of attaining to Kaivalya by the pursuit of Karma-Marga or Gnana-Marga severally and that in combination of the two lighted by the knowledge of Brahman and intended for the sole purpose of the

* *Vide* Anushtana Chandrika.

unfoldment of the self in the aspirant will alone secure him his summumbonum. The Sruti next points out that the pursuit of Karma-Marga for mere materialistic purposes yields no lasting fruition ; after this, attention is drawn to the grievous error of those who pursue the Nivrithi-Marga solely for its own sake and not as a step to the attainment of Kaivalya which is the inevitable goal of all Jīvas ordained by the supreme Law: and it characterises their conduct as that of the slayers of Brahman because it involves a violation of the eternal Law of endless growth in the perfection of the human soul and not its extinction. The Sruti finally lays stress upon the fact that the state of Kaivalya carrying with it in due course the highest fruition of Samipya-Mukthi or proximity to Brahman is possible only through Yōga which, it is to be added, is best expounded by the Suddhas. Then the Sruti concludes with four verses the full explanation of which involves details too minute and technical to be discussed in this short introduction. These verses contain what in their mere appearance are formal prayers respectively by the four classes of aspirants ; in one view they refer to certain psychological circumstances the knowledge of which is essential to the aspirants treading the path of Karma ; they are spoken of as Angachathushtayam or the four limbs, because they serve towards the attainment of the desired goal of the aspirant as our own limbs help us in our daily work. The number four here rests on a basis fundamental to Hindu philosophy and religion ; that basis consists of the four ultimates already alluded to by me in the foreword in connection with the *Apara* aspect

of Brahman symbolised by the Pranava. The well-known examples of the fourfold division are: Sthūla, Sūkshma, Karāna and Turīya from the point of view of the states of matter: Jāgrat, Svapna, Sushupti and Turīya from the point of view of consciousness; and Para, Pasyanti, Madhyama and Vikhari from the point of Vāk or speech. As regards the aspirants too, the number is four, having regard to the circumstance that though all of them are treading the same path of Karma, yet they may differ temperamentally. In one of them the dominant note may be that of Gnana, in another that of Icha, in the third of Kriya and in the fourth the synthetic tendency. Accordingly we find the fifteenth mantra refers to the first: the aspirant prays for the removal of the veil cast over his sight by the three gunās that he may see the real. This he does in the presence of Bhagavan Nārāyana, the representative on our globe of the Īsvara of our Solar System, to both of whom Gobhila offers salutation in the opening lines of his Sangraha. It is from Bhagavān. Sanatkumāra or Skanda, which are other names of Nārāyana that the light that shines beyond the darkness must come to every aspirant as pointed out in Chandōgya Upanishad text — तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः — The sixteenth verse gives the prayer of a Bhakta who must necessarily have some definite object for his emotion to flow forth toward; here, he uses the symbology of the Pranava for his purposes. The seventeenth verse contains the death-bed prayer of one who has all his life performed actions as sacrifice. At the last moment he surrenders all the fruition of his Karma and seeks the highest path, uttering the sacred Syllable in accordance

with the Gita sloka—ओमित्येकाक्षरं etc.—he is thus in the presence of the Ātman. The eighteenth mantra gives the prayer of the Yōgi who seeks the highest Moksha of Samipya or proximity to Brahman and is therefore said to be in the presence of Purusha.

In closing my remarks by way of introduction I ought to draw attention to the very significant name by which the Upanishad has come to be known. Now the term Īsa connotes the Brahma Shakti which pervades and controls all Jagat. Īsa and Āvāsya together as one word connote therefore in one view the jagat; again Isa ever embraces Brahman, its lord, and so the term Īsāvāsya connotes Brahman itself in another view. Thus the very first word in the Upanishad gives clue to the supreme truth which every aspirant has steadily to hold in his mind in order that his whole life may be inspired by it. The natural result of the use of such a happy phrase at the commencement of the teaching is to make it a watchword for the aspirant and in due course enable him to grasp the whole substance of the teaching by the recollection of the one word. In short to him the mere recollection of the name Īsāvāsya is tantamount to a study of the whole Sruti.

It will be seen from what I have stated that the sruti in the light of the comments of Gobhila and those of his school is a veritable guide to every aspirant without exception, desirous of quickening his spiritual evolution; for the vast majority of us are still working on physical plane of which the *sine qui non* characteristic is Karma or Action co-ordinated with Gnana or knowledge of the Brahman. The merit of the Sruti lies in dispelling the

notion that any other course than the treading of such a co-ordinated path of Karma is futile and vain with reference to the attainment of liberation,

I trust that the literature which enables us to realise the true value of this and other equally priceless Srutis, now reaching us from the hitherto inaccessible and ancient libraries of the Suddhas, will come to be appreciated in due course, though just at present for obvious reasons its spread has to be slow and gradual.

In conclusion it is necessary to observe that the terms Suddha and Asuddha as used by Gobhila and those of his school carry no invidious sense. These terms have purely a conventional meaning. Suddha signifies the teaching which centres round Para Brahman the Absolute, while Asuddha refers to those whose teachings have no such central idea for their foundation. This is very clearly shown in the Yōga-Deepika at the commencement; for purposes of meditation and worship the classification of the God head is threefold (1) Saguna (2) Nirguna and (3) Suddha. In explanation of the last the vedic text सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म —is cited and relied on and it thus connotes the transcendant aspect of Brahman while Nirguna imports the immanent aspect.

BEACH HOUSE,
MYLAPORE, MADRAS,
15—3—1919.

S. SUBRAHMANIAM.

अनुबन्धः

ईशावास्योपनिषत् ।

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किं च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनं देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत् ।
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ३ ॥

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ४ ॥

सपर्यगाच्छुक्रमकायमव्रण-
मस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् ।
कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभू-
र्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ५ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ ६ ॥

अन्यदेवाऽऽहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ ७ ॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ८ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्यां रताः ॥ ९ ॥

अन्यदेवाऽऽहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह ।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चाऽऽत्महनो जनाः ॥ १२ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ १३ ॥

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ १४ ॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य
व्यूह रश्मीन्समूह ।
तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि
योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् ।
ओं क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥ १७ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मा-
न्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो
भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥ १८ ॥

इति ईशावास्योपनिषत्समाप्ता ॥

ईशावास्योपनिषदः

गोभिलकारिकाः

शुद्धसङ्कल्पनाथाय नारायणमहात्मने ।
शुद्धपीठाधिनाथेभ्यो गुरुभ्यश्च नमोऽस्तु नः ॥ १ ॥

योगदेवीपतिं शान्तं तेजोमण्डलसंस्थितम् ।
सूर्यनारायणं नौमि सर्वलोकेश्वरं गुरुम् ॥ २ ॥

ईशावास्योपनिषदः परमार्थं यथामति ।
व्याख्यास्यामो यथातत्त्वं शृण्वन्तु मुनिपुङ्गवाः ॥ ३ ॥

वाजिनां संहितान्ते तु श्रुतिरेषास्ति दर्शिता ।
योगिनां प्रवरेणैव याज्ञवल्क्येन धीमता ॥ ४ ॥

मन्त्रैश्चाष्टादशभिर्हि गुम्भितेयं महीयसी ।
शुक्लस्य यजुषो रत्नमिति शुद्धैरधीयते ॥ ५ ॥

विना ब्रह्मपरिज्ञानं नित्यं वै कर्म कुर्वताम् ।
अशाश्वतविभूतीनां भोक्तॄणामधिकारिणाम् ॥ ६ ॥

कर्माङ्गब्रह्मविज्ञानसिद्धये चेयमीरिता ।
इयं ह्युपनिषच्चास्या विनियोगश्च कर्मसु ॥ ७ ॥

तत्र हि प्रथमेनैव मन्त्रेण तु महर्षयः ।
जगतः कर्मतन्त्रस्य ब्रह्मरूपत्वमुच्यते ॥ ८ ॥

एवमेतज्जगद्धीने तस्मिन्ब्रह्मणि कर्मिभिः ।
मुमुक्षुभिर्नैव भोगः कार्यः स्यादेवमेव हि ॥ ९ ॥

विना ब्रह्मविभूतिं च न किञ्चिदपि काङ्क्षयेत् ।
इत्येतदुपनिषदः संग्रहार्थस्तु वर्णितः ॥ १० ॥

ततो द्वितीयमन्त्रेण ब्रह्मविज्ञानपूर्वकम् ।
शुद्धं च कुर्वतां कर्म फलमुक्तं हि शाश्वतम् ॥ ११ ॥

ततस्तृतीयमन्त्रेण सर्वत्र व्याप्तं च यत् ।
अतीतं सर्वभावेभ्यो ब्रह्म तच्चाभिवर्णितम् ॥ १२ ॥

ततस्तुरीयमन्त्रेण तदेव ब्रह्म संस्तुतम् ।
नानास्वभावयुक्तं च विचित्रं सर्वशक्तिमत् ॥ १३ ॥

पञ्चमेनैव मन्त्रेण शुद्धोपास्यं पराक्षरम् ।
परप्रकृतिगुप्तं च बिन्दुमण्डलसंस्थितम् ॥ १४ ॥

शुद्धयोगसमुद्भूतविग्रहं ध्यानगोचरम् ।
शुद्धतेजस्स्वरूपं च शुद्धज्ञानतपोमयम् ॥ १५ ॥

कारणं सर्वभूतानां भूतभव्यभवद्वपुः ।
वस्तु शुद्धं च यत्तस्य स्वरूपमभिवर्णितम् ॥ १६ ॥

तथा विभूतिः शुद्धानां कथिता च विशेषतः ।
श्रीमतां योगिनां चैव श्रैष्ठ्यं च समुदाहृतम् ॥ १७ ॥

ततः षष्ठेन मन्त्रेण ह्यशुद्धानां विशेषतः ।
ज्ञानिनां कर्मठानां च फलमुक्तं विविच्य हि ॥ १८ ॥

अथैवं सप्तमेनैव मन्त्रेण ज्ञानकर्मणोः ।
प्रत्येकं साधनत्वं च परप्राप्तेर्निराकृतम् ॥ १९ ॥

अथैवं चाष्टमेनैव मन्त्रेण ज्ञानकर्मणोः ।
समन्वयमतेरुक्तं साधनत्वं परस्थितेः ॥ २० ॥

किञ्चात्र विद्ययोश्चैवं तत्पराऽपरयोरपि ।
समन्वयेन विज्ञानं मुख्यमस्तीति चोदितम् ॥ २१ ॥

ततश्च नवमेनैव मन्त्रेण ह्यधिकारिणाम् ।
या प्रवृत्तिपरा चास्ति या निवृत्तिपरा तथा ॥ २२ ॥

सोपासना दूषितास्ति विभूतिश्च तयोरपि ।
भवन्त्येते शुद्धधर्मविमुखा ब्रह्मघातिनः ॥ २३ ॥

ततश्च दशमेनैव मन्त्रेणास्ति च दूषिता ।
अन्धा चैव श्रुतिर्या च प्रवृत्तिं शास्ति कामतः ॥ २४ ॥

अकामतो निवृत्तिं च तदार्याश्चैव दूषिताः ।
भवन्त्येते शुद्धशास्त्रविमुखाश्चेति निर्णयः ॥ २५ ॥

ततश्चैकादशेनैव मन्त्रेण हि समन्वयः ।
तदुपासनयोश्चैव शुद्धोपासनयोदितः ॥ २६ ॥

ततो द्वादशमन्त्रेण चाशुद्धं कर्म कुर्वताम् ।
अशाश्वतं फलं चैव प्रोक्तं स्यादधिकारिणाम् ॥ २७ ॥

त्रयोदशेन मन्त्रेण निष्ठा कैवल्यलक्षणा ।
वेद्याऽधिकारिभिश्चैव शुद्धाऽऽख्यातास्ति योगतः ॥ २८ ॥

चतुर्दशेन तेनैव शुद्धकर्माधिकारिणाम् ।
अर्थः कैवल्यनिष्ठायाः प्रोक्तः सत्साम्यलक्षणः ॥ २९ ॥

ततः पञ्चदशेनैव मन्त्रेण ब्रह्मणस्तथा ।
प्रार्थनापूर्वकं चैव प्रोक्तं ह्यङ्गचतुष्टयम् ॥ ३० ॥

प्रकृतिः पूर्वरूपं स्यादात्मा चोत्तररूपवान् ।
उपासने द्वे च सन्धिस्तेजः सन्धानमुच्यते ॥ ३१ ॥

सर्वधर्मपरित्यागपूर्वको यः सनातनः ।
सन्निधौ प्रार्थितो योगो नारायणमहात्मनः ॥ ३२ ॥

एवं स्वरूपानुरूपा प्रार्थना शुद्धयोगिनाम् ।
ज्ञानिनां कर्मिणां चोक्ता ह्यर्थतः शब्दतश्च हि ॥ ३३ ॥

षोडशेनैव मन्त्रेण ब्रह्म यच्चाधिकारिभिः ।
तत्समष्टिव्यष्टिरूपप्रणवार्थविशारदैः ॥ ३४ ॥

यथा स्थूलाद्यवस्थं च यथारूपं यथाफलम् ।
तथा यथाधिकारं च संबोधनगिरा स्तुतम् ॥ ३५ ॥

सोऽहमस्मीति भावेन तच्चैवमभिवर्णितम् ।
योगगर्भा भक्तिपरा प्रार्थनैषेति गीयते ॥ ३६ ॥

ततः सप्तदशेनैव मन्त्रेण ह्यात्मसन्निधौ ।
अक्षरोपासकैः शुद्धब्रह्मसामीप्यमीप्सुभिः ॥ ३७ ॥

सत्यन्तकाले कर्तव्या प्रार्थना परविद्यया ।
योगगर्भा कर्मपरा कीर्तिताऽस्ति यथाविधि ॥ ३८ ॥

ततश्चाष्टादशेनैव मन्त्रेण हि महर्षयः ।
शुद्धतेजस्वरूपं च शुद्धज्ञानतपोमयम् ॥ ३९ ॥

शरणं सर्वभूतानां नयन्च परमां गतिम् ।
हार्दं यच्च परं वस्तु पुरुषाख्यं सनातनम् ॥ ४० ॥

सन्निधौ तस्य शुद्धैस्तु योगिभिर्नियतात्मभिः ।
योगलिङ्गेन नमसा कर्तव्या प्रार्थना तु या ॥ ४१ ॥

सा चाभिवर्णिता चास्ति विज्ञेयत्वेन सादरम् ।
इत्यष्टादशमन्त्राणां संक्षिप्तार्थस्तु वर्णितः ॥ ४२ ॥

विना च प्रथमं मन्त्रं ये च सप्तदश श्रुताः ।
मन्त्राश्च सन्ति ते सर्वे ह्यगत्र्यमन्त्रार्थवादिनः ॥ ४३ ॥

यदीशावास्यमिति तद्ब्रह्मेति हि निगद्यते ।
ईशा हि ब्रह्मशक्तिः स्यात्तदावास्यं च तद्भवेत् ॥ ४४ ॥

योगशक्त्याऽऽवास्यपदाज्जगत्कारणमव्ययम् ।
त्रिविक्रमं त्रिपाच्चैव कथ्यते ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ४५ ॥

etc., etc., etc.,

1 & 2. Our salutations to the great Nārāyana, the Lord of absolute ideation, to the supreme holders of the seats of absoulte knowledge and wisdom and also to the preceptors. I bow to Surya-Nārāyana, the serene Lord of Yōgadevi stationed in the luminous sphere and who is the supreme Lord of the worlds and their guide.

3. We shall comment on the excellent significance of the Īsāvāsya Upanishad according to its principle in the light of our knowledge; may the great sages listen.

4. This Sruti has been discussed at the end of Vaji Sambita by the wise Yāgnavalkya foremost of Yōgins.

5. This great Sruti is composed of eighteen mantras: by the Suddhas this is studied as being the very gem of Shukla Yajus.

6 & 7. This Upanishad has been proclaimed for the performance of Karma with knowledge of Brahman as an anga of such performance for the sake of those who, without right knowledge, engage themselves in perpetual action, delighting in the enjoyments of its temporary manifestations; the application of this Upanishad is in relation to Karma.

8, 9 & 10. In these by the great sage is explained with the first Mantra the Brahmic aspect in the Samsāra (Jagat) as influenced by Karma or action; thus, by those desirous of performing action for liberation Samsāra or Jagat ought not to be a source of enjoyment if (they think it) bereft of such Brahmic aspect; the essential teaching of the Upanishad is that nothing ought to be striven after without a recognition of its Brahmic aspect.

11. By the second mantra is described the lasting result of pure action performed by those acting with the knowledge of the Brahman.

12. By the third mantra is described the Brahman which pervades everywhere and which transcends all thought.

13. Then by the fourth mantra the Brahman is described as possessed of various attributes and manifestations and omnipotence.

14, 15, 16 & 17. By the fifth Mantra is described the supreme Akshara which ought to be meditated upon by the Suddhas, which is hidden in the Para-Prakriti, which is established in the Bindu Mandalam, manifesting by its own volition and which is attainable by meditation; in appearance, purely luminous, pure knowledge and *ideation* pure, the origin of all beings, embodying the future the present and the past and which is of absolute nature. Also the excellence of Suddhayōgins, possessors of high powers, is described.

18. By the sixth mantra is clearly described the result of the action of those who are Asuddhas by way of being devoted merely to gnana (knowledge) or merely to action (karma),

19. By the seventh mantra is described the futility of achieving the supreme prapti or goal through devotion to knowledge or action severally.

20 & 21. By the eighth mantra is described the achievability of the supreme condition by co-ordination of gnana and karma; herein is also described the necessity or importance of the knowledge by co-ordination of Vidya and Avidya—the higher and lower knowledge.

22 & 23. By the ninth mantra is condemned the Upāsana (contemplation by) of those engaged in action by means of Pravrithi (evolution) or by Nivrithi (Involution) exclusively; so also is their nature condemned; these are blind to the Suddha Dharma (Absolute ordination) and are described as slayers of Brahman.

24 & 25. By the tenth mantra those scriptures are condemned as blind which prescribe Pravrithi (evolution) through desire (exclusively) or Nivrithi (involution) through detachment merely; and advocates of such teachings are condemned, they are set down as blind to the teachings of the Suddhas.

26. By the eleventh mantra is proclaimed the co-ordination of the said two Upāsanās by means of the Upāsanā of the absolute.

27. By the twelfth mantra is described the transient nature of the fruition of the action of those devoted to the methods without the co-ordinating link.

28. By the thirteenth mantra is described the stage of the liberated self realised through Yōga.

29. By the fourteenth mantra is described that Samīpya-Moksha is the fruition accruing to aspirants reaching the said Kaivalya stage.

30, 31, 32 & 33. By the fifteenth mantra are implied in what purports to be a prayer the so-called four limbs of the Brahman, *viz.*, Prakriti or body composed of the three *gunās* being the basis or the field, the Ātman or the actor, the two paths (of Pravrithi and Nivrithi) or the effects of the contact, and Tējas or light being the creative instrument. [All these have reference to the aspirant

who is a reflection of the Brahman—his body, his self, his upāsana, and his consequent illumination are the four psychological facts implied in the prayer.] In the presence of the Lord Nārāyana the aspirant prays for the light leading to the Yōga which involves the surrender of all attachments; thus is described both by word and sense the quest of Suddha-Yōga aspirant who is a Karmatha desirous of gnana.

34,35 & 36. By the sixteenth mantra is described the invocation of the Brahman with suitable names by those Adhikaris cognisant of the unitary and universal aspects of it as symbolised by the Pranava and with reference to the form and fruition appropriate to the aspirants; the invocation involves the assertion "Thou art I." Such invocation characteristic of the devotee has Yōga in its womb.

37 & 38. By the seventeenth mantra is described the invocation to be made with ओं the परविद्या syllable in the presence of Ātman by those worshippers of Akshara yearning towards the Samīpya of the Suddha Brahman at the time of departure. This invocation is, by action, having Yōga in its womb.

39,40,41 & 42. By the eighteenth mantra is described the invocation of a Suddha-Yōgin desirous of Yōga expressing it with the term *namas*, the synonym for Yōga. The invocation is in the presence of that supreme Purusha who is in the heart, eternal, the guide to the highest path, the final resort of all, who is pure knowledge, supreme power, and all effulgence. The above invocation is introduced that all may understand it.

43. Thus the meaning of the eighteenth mantra is described briefly; all the seventeen mantras except the first expound the first mantra.

44 & 45. The term Īsāvāsyam connotes the Brahman itself; for the term Īsā is Brahma-Shakti or Brahman's potency, the two are ever united; hence the term Īsāvāsyam is no other than the Brahman, the cause of *Jagat* or all existence, three-powered, three-footed and eternal, etc., etc., etc., etc.

With reference to the Nārada-Kārika alluded to, consisting of sixty-five slokas in all, it may not be out of place here to quote the following sangraha thereof, forming a part of it, at once lucid and brief, on which the above summary of the gist of the eighteen mantras of the Upanishad is based.

नारदकारिकाः ।

नारायणं नरं देवं भान्तं योगश्रिया सदा ।
चिदादित्यमण्डलस्थं प्रपद्ये कर्मसाक्षिणम् ॥ १ ॥
ईशावास्यश्रुतिर्या हि शुद्धकर्मपरार्चिता ।
वक्ष्ये तस्या रहस्यार्थान्पुरा भगवतोदितान् ॥ २ ॥
तत्राष्टादशमन्त्राणां संग्रहार्थं महर्षयः ।
यथाक्रमं वक्ष्यमाणं श्रुण्वन्त्ववहिता मया ॥ ३ ॥
योगिना याज्ञवल्क्येन मन्त्रेऽस्मिन्प्रथमे पुनः ।
ये कर्मयोगिभिर्वेद्यास्त्रयस्तेऽर्थाश्च कीर्तिताः ॥ ४ ॥

उपासनासाधनस्य ह्युपास्यस्य च वस्तुनः ।
उपासनाफलस्यैवं स्वरूपं चेति ते मताः ॥ ५ ॥
द्वितीये कुर्वतां कर्म ब्रह्मविज्ञानपूर्वकम् ।
शुद्धं च तत्कर्मबन्धो नेतीति समुदीरितम् ॥ ६ ॥
अथमन्त्रैस्त्रिभिश्चैव वर्णानां प्रणवस्य हि ।
ब्रह्म वाच्यं च यत्तस्य स्वरूपं वर्णितं क्रमात् ॥ ७ ॥
ततो मन्त्रैस्त्रिभिश्चैव तत्पराऽपरयोरपि ।
विद्ययोः समन्वयेन विज्ञानस्य फलं स्तुतम् ॥ ८ ॥
पुनर्मन्त्रैस्त्रिभिः प्रोक्तं तद्विद्याफलयोरपि ।
समन्वयपरिज्ञानाद्यत्फलं तदभिष्टुतम् ॥ ९ ॥
ततश्चैव त्रिभिर्मन्त्रैर्दुष्टकर्माधिकारिणाम् ।
तथा कैवल्यनिष्ठानां फलं चोक्तं यथाविधि ॥ १० ॥
एवं चतुर्दशभिः स्युर्मन्त्रैश्चैव सुशिक्षिताः ।
योगिना याज्ञवल्क्येन मुनयः कर्मयोगिनः ॥ ११ ॥
ततो यथाधिकारं हि चतुर्भिर्मनुभिः पुनः ।
कर्मज्ञानभक्तियोगनिष्ठैः कर्माधिकारिभिः ॥ १२ ॥
स्वप्राप्यप्रार्थनापूर्वं स्वेष्टं ब्रह्माऽस्ति संस्तुतम् ।
इत्यष्टादशमन्त्राणां संग्रहार्थोदितो मया ॥ १३ ॥

ETC., ETC., ETC.,

Table showing the order of the Mantras in Suddha Dharma Mandala edition & current editions.

Suddha Dharma Mandala edition :—

1, 2, 3, 4, 5, 6, 7,8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18.

Current editions :—

1, 2, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 3, 6, 7, 15, 16, 17, 18.

BAGASRA,
Dated *26th January, 1918.*

From,

SWAMI SHRI TRIVICRAM TIRTHA
SANKARACHARYA
PRABHAS PATTAN SHARDA PEETHA
Kathiawar.

MY DEAR SIR SUBRAMANYA,

I fail to find suitable words for adequately conveying my sense of appreciation of the yeoman service you have rendered to the cause of Sanathana Dharma by the publications of the Shuddha Dharma Series just at the proper time. I have furnished Anushthana Chandrika and the Yoga-Deepika except your foreword, and am struck with its clear and lucid exposition of the Eternal Truths in a garb best suited to the minds and notions of the present generation.

2. As has been truly said, the present generation of humanity is mostly in the Dasa-class "दासवर्ग" and it can secure its further progress on the way of Spiritual Evolution, only if the duties and methods pointed out by you therein are rightly adopted.

3. There is some difference in the way in which the subject of "बीजाध्याय" is treated in Yoga-Deepika and the way in which we have been taught. But of that we may discuss later on.

4. I have so far read only the preface of your Pranava Vada and have found it very attractive. I hope to go through the book as soon as possible.

I have come to know from the Darbar Shri Vajsurwala of Hadala that you have been pleased to give him permission to translate the Pranava Vada. On talking with him on the same subject he has expressed his willingness to make use of my services. This would depend upon future facilities. But I trust he will soon bring it out.

5. Geetha being a work of universal repute I think of taking it up last of all; and have a mind to write brochure in connection with the same

6. On the whole Suddha Dharma Series has been a boon to the cause of Sanathana Dharma and deserves the support and encouragement of every right-thinking person who has the uplifting of religion at heart. This Peetha has only lately come into existence, still I hope to be able to send some contribution towards the cost of one of your publications at the end of a year or so.

7. I conclude this letter with a prayer to the Almighty to grant all power and wisdom to the Suddha Dharma Mandala and long life with health and ability to you, so that you may be spared to give more such publications to the world at large.

Your well wisher,

(Sd.) SWAMI SHRI TRIVIKRAM TEERTHA.

To

SIR S. SUBRAMANIA IYER,

K.C.I.E., LL.D.

ॐ

AUM

Salutation to the Supreme Rishis and Yogins

PRANAVA VADARTHA DEEPIKA

ADHYÂYA THE FOURTH.

1. I bow unto the divine Nara and Nârâyanâ, twin Lords of immaculate ideation and likewise unto Yôgadêvi and unto those other chastened adepts (those of chaste accomplishments).

2 & 3. Now for the instruction of the young (spiritual neophytes) I proceed briefly, to elucidate with comment the substance of the SECOND PART of PRANAVA VADA (Discourse on the Sacred Word) expounded in detail by the great Sage Gârgyâyana; may the pure-hearted saints be gladdened thereby.

4 & 5. In the THIRD SECTION of the Discourse on the Sacred Word *i.e.*, bearing upon Kriya or Action, by the great Sage has been described the essential significance of the eternal verity, whereby the supreme necessity of everything is realised by those who, being desirous of divine achievement through knowledge or cognition of the methods of Yôga-taṭwa, (principles of the rite of

union), are consequently fain engaged in the fulfilment of their respective duties.

6. So also in this scripture are propounded generally and in detail Dharma and Adharma which accomplish mutually the weal and woe of all the folk (of all the worlds) :

7. That is termed Dharma which, being sought by men so accords with the ordinances of the Vedâs that the motive thereof enures to the realisation of the Absolute.

8. That which is the reverse of Dharma is in sooth Adharma, of which the nature is variously expounded in the Shâsṭras ;

9 & 10. Thus in the preceding Nine SUB-SECTIONS is described in the light of Pranava (The Sacred Word) the essential nature of the Vedas along with the Aṇgâ and the Upâṇgà and of the Authors thereof ; and likewise of the Gâyiṭri, the mother of the Vedas and therewith of the nature of the great Lords of the World-processes.

11. In this the TENTH SUB-SECTION is detailed by the great Sage Gargyayana the essential significance of the Upanishats together with the concordant manner thereof ;

12. It is the opinion of the knowers of the Brahman that of the eternal Veda the divisions are endless and should be so regarded in virtue of its essential characteristics ;

13. Ordinarily but two divisions of it are spoken of by the great sages *viz.*, the Mantra, and the Brahmana, the latter being explanatory of the former ;

14. Mantra is that whereby the conjunctive and disjunctive processes are indicated ; as such the brahmana is affirmatively a distinct division ;

15. But the great Sage Gargyayana divides each Veda into three fragments in strict accordance with the Shastra—the mantra, the brahmana, and the upanishat ;

16. Even as an organism is entire with its varied limbs, so also is the Veda seen entire with the mantra, the brahmana and the upanishat ;

17. Such knowledge is said to be entire as, with proper study of the brahmana, the mantra and the upanishat, discriminatingly encompasses the Veda.

18. That (division of the Veda) is called the brahmana wherein are detailed the gross primal principles, or gross root-elements in their order and in accordance with their own qualities ;

19. Thus has the truth regarding taṭwa to be realised by the wise ; tat (तद्) is said to be the cause, existence, or be-ness, the supreme, and the everlasting one ;

20. And the nature or quality or behaviour of the tat is tatwa : such is the opinion of those versed in the knowledge of the tatwa ; of them the number is ascertained, owing to differences of opinion.

21. Certain it is that twenty-four are the tatwa (root-elements or primal principles) pertaining to the Prakrṭi ; Atman, the self, is the one supreme tatwa, the rest being called the Prakrṭi tatwa ;

22, 23 & 24. The Prakrtic tatwa admits of a twofold classification—the gross and the subtle: it is the creation of the Prakrtic tatwa that is described in the Shastra; these gross elements are potent to form all objects; they are enumerated by the great Sage Gargyáyana thus—mahat, buddhi, akasa, vayu, agni and āpas, prithvi; similarly all the subtle elements are enumerated by him.

25. The atoms and super-atoms of these tatwa, by virtue of their inherent nature, are individually and severally established (co-ordinated or aggregated) through the ideation of the Lord.

26. Creation becomes manifold and varied through the conjunction of those atoms; by a uniformity and concordance abiding therein, creation is regarded as five-fold.

27. Of such atoms creation is wrought subtle and gross in order, whereby all the worlds are sustained.

28. Every super-atom is four-aspected through the fourfold distinctive inherent characteristic of cognition, desire or wish, action, and likewise supreme summation.

29. Hence the atom is instrumental in bringing about the accomplishment of the world processes (samsara); nor is the creation of these worlds except with atoms.

30. Through them (atoms) is wrought the cherishing of the gross elements: wherefore, super-atoms are the seeds of the worlds entirely.

31. So is by the upanishat described appropriately the established creation of the super-atoms.

32 & 33. The formative potency and the effectual achievement, the conscious co-ordination and all the reverse thereof, all the summation with their supremely eminent relations are severally described by the upanishat.

34 to 36. It is well known that four upanishats pertain to each of the Veda accordingly; so it is said that there are sixteen upanishats and that all whatever now obtains by way of 108 or 250 upanishats but constitute a natural commentary on the sixteen upanishats.

37. Thus the substance of the brāhmaṇa-division (of the Veda) has to be realised by the wise; by the brahmana is described the true nature of the gross root-elements.

38, 39 & 40. Each of those (atoms) is four qualitied or aspected; as the upanishats are enumerated to be sixteen, so are the brāhmaṇa of each Veda (in all there are sixteen bràhmaṇas in the four Vedas); as the super-atoms are described by the upanishats, so are the gross tatwa or gross root-elements described by the brahmaṇa: and a fact it is that the brahmaṇa appertains to the significance of action.

41. The third division (of the Veda) is mantra (Samhita) which is herein enquired into, whereby is the certitude (reliability or positiveness) of all and by which everything is well sustained.

42. That, wherein the words are conjoined appropriately, which is expressive of ordained disciplines, and which renders lucid (illumes) with sound potency, is called mantra:

43. The Supreme Brahma-shakti (Universal Potency or Energy) is expounded by the mantra) and is synonymous with M (of the Pranava); whence all the achievement of the Samsara or the World-process verily takes origin.

44 & 45. A common name is Sruti for both the brahmana and the upanishat—being manifest only through hearing (Sruti simply and strictly so called); mantra is said to connote the veda proper only; thus are the mantra and Sruthi described through their difference.

46. In this world-procession, eternal progression obtains everywhere; and with subtle wit it is laid down that neither here is decadence (retrogression).

47. Wherefore the wisdom of the upanishats merits to be studied by those seeking emancipation; thus have the upanishats been expounded by the great sage.

48. In the ELEVENTH SUB-SECTION, the matter and meaning of the Upavêda along with the occult significance thereof has been enquired into by the great sage.

49. Gârgyayana has said that the Upaveda must be understood as connoting the summation of the brahmana, the upanishat, and the mantra or the Veda or the Sambita.

50. One Upaveda pertains to each triad of the Mantra and the Brahmana and the Upanishat.

51. The formativeness and effect of the super-atoms have been severally expounded by the upanishat in appropriate manner.

52, 53 & 54. Likewise by the upanishat are described their relations mutual, with the rest, in part or otherwise, appropriate, and subject to particular laws of time, place, and condition, and order, and of form and potency, work and embodiment as well in accordance with necessity and special purpose and summation and expedient employment; the method or manner of such necessary disposal or employment must be understood as detailed below.

55. Of each world there is a supreme Lord and Creator and by him is adjusted the life-course of the world-process.

56. The command of such Isha (Lord) rules the wheel of the creation sought by the many jīva strung as it were thereto, and involved upon (the furtherance of) the world process.

57 & 58. The Isha, according to the needs of each (Jiva) and the karmic sequel bestows the particular type of super-atoms in fulfilment of the necessity; such atomic disposal is the theme of the upavêda.

59. Threefold is the karma of each super-atom functioning toward summation which is thus expounded.

60, 61, 62, 63 & 64. The first kind is wherein by the karma is adjusted knowledge, the energy or the power for the application or utilisation thereof, and the practical capacity for effectual achievement thereby; the second variety is said to be wherein there is the desire for action but the necessary energy is absent wherewith to achieve the culmination of such action; the third group is wherein the desire for action is absent but there is the

requisite capacity for such action; and as is the preceding ideation or karma of each individual (Jiva) so is his action during the succeeding embodiment; even the shapeliness of lineament is accordingly brought about.

65. Thus the fourfold creation is expounded by the upavêda, four in number, whereof the divine origin is herewith narrated.

66. Herein also is stated of the divine origin of the Vêda being established through necessity by Maha Vishnu.

67. The order of cognition and the rest is not herein obviously evident, and as such the upavêḍa is to be understood as synonymous with summation.

68. Therefore the Pranava is said to be symbolised by the conjunctional aspect of the four upavedas.

69. Thus the tanṭra is said to represent the upaveda and is even so called; for the upaveda sums up everything in itself.

70, 71, 72 & 73. That tanṭra should be understood to signify summation has been well established whereby the sum of things is encompassed severally and collectively; thus knowing the veda (manṭra), the brahmaṇa and the upanishat, and the supreme upaveda, one attains to Brahmaloka having attained to universal ideation and consequently liberated from illusion (निरामय: =freedom from bodily disease or mental fever); such an one becomes a participator of universal bliss through transcendent knowledge of the inviolate Saṭchidāṇaṇda that is verily his own Atmic-lord.

74. In this manner the substance of the upaveda has been rendered in a brief compass which should be certainly studied by those desirous of the study of the tatwa.

75. In the TWELFTH SUB-SECTION the classification of all the veda into Shâkha has been described by the great Sage Gárgyâyâna.

76, 77 & 78. Each veda is classified into Shukla and Krishṇa; the latter is regarded as connoting darkness (negatively) and the former light; the Shukla represents the A and the Krishṇa represents the U (of the Praṇava) whereas that which differs from and transcends both these is beyond utterance or speech, connoting absoluteness; as such in all the world-processes is apparent or patent a dual order of things.

79. Such light and dark aspects of the Praṇava should be understood to pertain to the Rig-Veda and the rest by those intent upon meditation.

80. There are thus the dark (or black) Rig-Veda and White-Rig-Veda; and so with the Yajur-Veda, the Sama and the Atharvaṇa.

81 & 82. Similarly a dual classification is enunciated—of the dark and the white—with regard to the manṭra, the brahmana, and the upanishat, and the upaveda; thus it is even with the atoms and super-atoms of the tatwa (root-elements).

83. In these two Shakha are expounded in detail the culmination and dispersion of atoms.

84 & 85. Herein is emphasised appropriately the decentralisation pertaining to action and the centralisation pertaining to knowledge or cognition brought about, directed, and induced by the essentials of light and darkness; such is even apparent in all the veda: thus duality exists everywhere also.

86. Hence by the great Sage are described as the Yantra those divisions of the Shukla and the Krishna, having regard to their aspect of universal direction.

87. They are termed Shâkha for they constitute as it were the episodes to the vedas; and by them everything is known to be directed and controlled.

88 & 89. The authors of the Shakha are regarded as Vishnu, Brahma and Siva under the direction of Maha Vishnu; everything in the Jagat must be described in the light of the Shakhas.

90. In the Thirteenth Sub-Section is described by the great Sage the science of the Vedic Anga in the light of Pranava.

91 & 92. Thus the Veda (mantra or Samhita) the brahmana, the upanishat, the upaveda, and the twin light and dark Shakha, these in their sixfold aggregate constitute the soul as it were of cognition and the rest —such is the truth; and a co-ordinative conjunction of these pertains to the essence of summation thereof.

93. All this has been described previously as emanating from the Mahavakya which form a comment on the Pranava; as such this sixfold aggregate needs to be studied well.

94. The subtle discernment from a study of the Veda and the rest is known as the Vedanga which is itself sixfold.

95. As no proper perception of an organism can possibly be entire without (a perception of) its organs or limbs, even so the study of the Veda necessarily along with the Anga is imperatively ordained.

96. A fulsome comprehension of the universality of the world-process is never realised through (a study of) the Veda (merely) but such is realised only through (a study of) the sixfold-group of the Anga.

97, 98 & 99. Vyakarna is the foremost of the six Anga, for therefrom is the accumulation of the sounds or the words, their analysis, their mutual and general relations with each other, the order of their genesis and etymology, the necessity and use thereof; thence even all this is understood in the proper order.

100. That is known as Vyakarna whereby all (words or sound-images) are evolved; thus by the sage is explained the meaning of the expression Vyakarna.

101. Vyakarna is necessarily foremost among the six Anga; for it comprises as though the soul essence of the philosophy of language.

102 & 103. That (Vyakarna) alone is eminently first among the anga by its furnishing appropriate significance to sound (or *vice versa*); in this world-process, the inter-relations of all, mutual and otherwise are cognised through their respective languages shaped according to their own desires; for language (भाषा) is so called as it signifies the communication of desire (motive or intention.)

104. Vyakarna is particularly the chiefest of the anga as it is necessary for the purposes of language and the orderly regulation thereof.

105. Herein by the great sage are described three topics the Pragyanpana (communication), the Vyakarna and the Bhasha (language.)

106 & 107. Pragyanpana or communication pertains to the Atma or the self and represents "A," so is Vyakarṇa pertaining to the Anaṭma or the not self and represents "U." of them both the relation is the bhasha representing "M": thus all the three abide in Praṇava.

108. It is through Vyakarṇa that the significance of sound or word is cognised: all sounds or words constitute anguage—the word or sound is of the essence of Varṇa *i.e*, letter, class, or colour.

109. As the word or sound is produced in accordance with the law governing the conjunction of the Varṇa, so even spiritual acoustics constitute a chief means of realisation.

110. The law defining a conciliatory conjunction of sounds or words is said to merit commendation: whence Vyakarna is described as of the foremost importance among the anga.

111. Hence is described a dual classification in regard to language. One the Samskrita, that is well organised or systematised: and the other a-Samskrita, ill-organised or non-systematised.

112. Again the Samskrita language is said to be threefold—the Vaidiki (scriptural or Vedic), the Laukiki

(secular or worldly or evolutional), and the Dhwaṇi (melodious, latent, or vanishing).

113 & 114. The first is allied to cognition and pertains to "A", the second is allied to action and pertains to "U"; while the third is allied to desire and pertains to "M" being of the nature of negation: all of them emanating from the Praṇava.

115. The first is (the symbol of) unity, the second of diversity and the third of the supreme negation.

116. Thus a twofold nature of sound is spoken about —whereof the first is the sound-word ensouled with Varṇa and endowed with meaning or idea (articulate sound).

117. The second is the essence of dhwaṇi and is latent and inarticulate; transcending them is the third, said to be of the nature of soundlessness.

118 & 119. That according to shruti is known as mauna, muteness; everything has to be understood as pertaining to universality and abiding in Praṇava; where the energy for the manifestation of sound is absent, it is said that such is the muteness of sound.

120. In this manner conciliatory sounds are conjoined by the great sages; by a conciliatory conjunction of sounds, a divine manifestation is originated.

121 & 122. By the variation—permutation and combination—of these three sound aspects, these seven languages are said to result.

123, 124 & 125. The first is called Sampratika allied to Mahanirvaṇa; the second is called Chakshushi allied

to Para-nirvâna, the third is Samvartika and pertains to Nirvana; the fourth is Para which is allied to the Turya or fourth state (of consciousness): the fifth is called Pashyanti and is allied to the condition of Sushupti; the sixth is Mathyama allied to sleep; and the seventh is called Vaikhari and pertains to the waking condition of consciousness; each of these seven is said to be subdivided into seven further aspects or modifications.

126, 127, 128, 129 & 130. The first three pertain respectively to the three highest states of consciousness; while the last four pertain according to the scriptures to the remaining four states of consciousness; at the time of utterance, corresponding action is set up in the body in the order of the seven, whereafter it is known to reach the seventh *i.e.*, the Vaikhari: that is said to be the pronunciation of sound (articulate human speech).

131 & 132. In this manner many varieties of language take origin—hence variously are known Samsara-bhasha, Jagat-bhasha, Desha-basha, Loka-basha, Viswa-bhasha and Brahmanda-bhasha.

133. Of all of them a similitude is postulated owing to their functioning towards the communication of desire.

134. Every two square-miles, a difference of elemental disposition is apparent; so also the ever apparent differences in (or of) languages.

135 & 136. The entire creation is manifested according to the (elemental) disposition; and in accordance

therewith also is the law of birth and production varying; every place is limited by the root-elements and their generative processes; whereby also are languages governed in their bearing.

137. Hence is understood by the wise the existence of Préta-bhasha, Yaksha-bhasha, Gandharva-bhasha, Rakshasa-bhasha and of Pisacha-bhasha.

138. Thus Vyakarna is spoken of as the foremost anga whereof the study and instruction are conducive of merit.

139, 140, 141, 142 & 143. It is well known that the science known as Veda-Vyakarana is of Maheswaric origin: the function of the science of sound being the communication of desire, and desire being the supreme attitude of Siva, this science is of his nature; the Vyakarna of Mahaveda is to be known as of Maha Vishnu consisting of sixty-four crores of grammatical aphorisms or verses, bearing on the Maha Veda of Maha Vishnu; thus again the Mahaswaric Veda-Vyakarna Varnarnava is of sixty-four lakhs of aphorisms and is said to be in origin quite simultaneous with that of the Veda.

144. Varna (letters) are said to be those whereby the Self and Not Self condition of the Brahman is described.

145 & 146. Of them (Varna) there are two classifications viz., Swara (vowels) and Vyanjana (consonants); the consonants manifest themselves as thirty-three in number and the vowels are nine of which अ, इ and उ constitute the symbols of the Brahman.

147. The Atma or the Self is represented by "A" or अ, the Samsara or the World process (or the Not-Self)

is represented by "U" or उ; the force of necessity of both is represented by इ (E).

148. With these three Varna, all the other vowels are produced; herein a three-fold classification exists accordingly,

149 & 150. Their essentials are known as being short, long, and very long or intense: the first corresponds to cognition (the Self), the second to action (the Not-Self) and the third to desire (the Negation); these three are of Brahmic aspects, whereof each is as before in nature threefold.

151. Namely Udatta (high), Anudatta (low), and Swarita (middle, moderate or even); even thus exertion is said to be threefold.

152. Three varieties of coalescence are said to be in regard to the varna; which has necessarily to be studied as the resultant of the evenness of position and effort.

153. Thus the nature of the Prakriti is of the essence of the tatwa; as the sound (or word) is known through conjunction and disjunction,

154. So, of twin essence or nature is the Brahman; and this (Brahman) becomes the whole of the World-process based upon this twofold variation.

155, 156 & 157. Herein the verb and the noun are spoken of; the noun pertains to the self, the verb to the Samsara or the World-process, the Karaka (prepositional inflection) pertains to desire (which connotes the relation between the noun and the verb) and the samara (the compound) is allied to summation; the

verbs signify the action in the world-processes, the nouns signify cognition-thus; everything is three-fold, of which the innermost reality or realisation is the Pranava.

158, 159 & 160. Knowledge (of language or the World-process) is four-fold, firstly knowledge of the words, secondly knowledge of the meaning of the words, thirdly knowledge of the sentence and fourthly knowledge of the meaning of the sentence; the first kind pertains to cognition, the second to action, the third to desire or negation; and the fourth to the supreme summation; thus knowledge has to be realised by the wise.

161 & 162. The consecration by means of the Vēda, the stuti (divine adulation), the mantra, the seed-words, and words of blessings, which generate potency is two-fold —one arising out of Vyākarna (analysis) and the other through Yōga (summation or synthesis).

163. Such a word thus twice consecrated is meritorious; appropriate significance accompanies such a word bestowed with such potency.

164. So Vyākarna is the foremost of the Anga that facilitates the study of the Vēda; it is necessary as a means for knowing the universality of the Brahman.

165. Thereafter is the second Anga, known as the Shiksha which has to be known thus; for thereby it is said that the realisation of the significance of the word-sounds (or scund-words) is accomplished.

166. That is said to be Shiksha, whereby is the fulsome significance of words rendered instructive and which encompasses the necessity thereof.

167. Without Shiksha the science of language (or speech) is unsustainable; as such grammar should be studied along with Shiksha.

168. Herein is described the natural (Prakritic) origin or source of the Varna; in this body, about the naval exist two Kamalas (plexus).

169. One is situated on the left and the other on the right (of it); accordingly a conjunction here takes place between the Vayu, the Agni, and the Akasa.

170 & 171. As one ideates or intends, so the effect thereof is action; such action coursing through (either) Nadi, risen from the lotus (plexus) reaches the thorax (chest) and gathering (the vibration) into sound emanates from the throat and the rest (speech-gallaries in the larydx such as the Vocal chords etc.,) in due order.

172. The same acquires the intonation of the Varna or letters of words; thus is here described the pronounciations and source of words.

173, 174, 175 & 176. Some hold that through the conjunction of the Vāyu and the rest, the utterance of words is caused in virtue of the agency of the left plexus or of the right plexus variously in men or in virtue of the region between the plexus; others still opine that the utterance of vowels is through the agency of the right plexus and of consonants through the agency of the left plexus and a conjunction thereof obtains in the region of the chest; where after is the manifestation of sound or words.

177 & 178. Of him whose body is bestowed with discipline and whose two lotuses (twin plexus) are evenly

restrained, the utterance of the Varna is through the agency of the region between the lotuses; nor is there even any difference (as to the nature) between (the utterance of the) vowels and consonants.

179. The intonation of words must be deemed to be regulated variously by the proximity of the centres (plexus) to each other and by their being placed together in the same region (of the body).

180, 181, 182 & 183. Where the twin plexus are fulsome and are located properly, the utterance of the sound through the coalescence of Vāyu and the rest becomes distinct, sweet even-toned, and easy, pleasant and felicitous, worth hearing, bestowing peace, well compounded and joy-giving; thus the lotuses in the body are situated, subtle and gross, (disciplined and otherwise) which should be realised by those desirous of sweet speech.

184. Where the plexus is gross the utterance is harsh; and where subtle it is delicate or fine.

185 & 186. Proximity of the subtle plexus engenders sweet and benevolent speech; while proximity of the gross plexus engenders harsh and discordant intonation: this by Shiksha is established.

187, 188, 189 & 190. The effort (vocal) with regard to the utterance of words is necessarily two-fold whereof the nature is described as being external and internal; by the control of internal exertion the coalescence between the motive or intention and the varna occurs, whereas that which is external waxes the energy of the word-conjunctions; thus of vocal exertion.

191 to 195. Also the significance ordained of the Shiksha is three-fold in the light of Pranava; thus location, effort, and the varna which are indicative of intent represent it (the Pranava): by the varna is the "A" typified being the aspect of eternal cognition, the effort or exertion represents the "U" being the action aspect, and by the location is indicated the "M" being the energy of the eternal negation (or desire); as such the Shiksha is illustrative of the Pranava: thus it is said and thus the substance of the Anga known as the Siksha is described in brief compass.

196. Next, the third Anga known as the Kalpa, dealing with the science of method has been herein expounded by the Sage.

197 to 203. Here are described or dealt with variously the purposeful investigation of the topics of human enquiry, their mode of arrangement, the necessity and order thereof, the reason for the method and the manner of its application, the relations of words and their proper usage, the order of words and of the subject of enquiry, the ordinances—primal and conclusive and relating to the intervals and intermediate stages and the genesis of intention; similarly the study has to be regulated scientifically in regard to children, according to their faculties of perception and grasp, inclination and evolutionary growth; all this method has been well dealt with —the science of Kalpa, being in the light of Pranava three-aspected thus;

204, 205 & 206. Abhipraya or intent represents "A" the self in the conjunctional aspect; the "U" which is the an-Atma of action-aspect is symbolised by the Prakara or orderly evolution; and the reason thereof stands for the relation of negation, the energy aspect of desire, *i.e.*, "M": in this way the substance of the Kalpa-Anga has been shortly described.

207. The fourth Anga thereafter is called the Nirukta dealing with the significance of words having a relative bearing thereto by way of a sheath (i.e. as the condition of the sheath reveals the state of the vital principle in it, whether it be akshara, jeeva, atma, etc., so Nirukta like a dictionary as it were, discloses the true meaning of the word).

208 to 210. Lexicography is a necessary concomitant of language; herein is well described all the following— the particular significance of each word and the reason thereof, the necessity for various meanings of the same word, and the gradation and alliance between them, their order and accent or emphasis, the analysis of the words and the anwaya or the reciprocal sequence.

211. Three-fold is anwaya, the first classification is known as the Danda, the second as the Khanda, and the third as the Suddha.

212 to 216. Herein also is stated the anwaya (precedence and succedence) in respect of the actor, acting or the act of doing (the verb or the predicate) and action that is the resultant object; the actor represents "A", the self that is the Supreme Lord; the resultant action typifies "U" the an-atmic aspect; and thereof the relation or intermediate union "M" by the verb or predicate; in the light of the Pranava also three-fold is the anwaya—the suddha anwaya represents the Atma, the

Chanda-anwaya represents an-atma, and the khanda-anwaya represents the relative and desire-aspect—thus in order has this to be realised.

217. Nirukta, that discloses the meaning of words is so called for it declares the significance thereof with certitude.

218. Thus by the sage has been expounded the significance of the Nirukta, of which here a brief survey is made.

219. The Chanda is said to be the fifth anga indicative of the rules (system and order) regarding gadya and padya (prose and verse).

220. Here is described the coalescence or summation of all sounds or words or letters, and their significance or their subject-matter.

221 & 222. It is through the significance or the subject-matter that a (particular) arrangement or order of words is established or directed; and in the same manner is the method or use of sounds (or sound-vowels) and accordingly is the metre of words (accent or emphasis or melody or harmony) modelled: thus in regard to sound a three-fold order has to be realised.

223. (It is) variously uddatta, an-udatta and swarita; whereof by revolution (permutation, combination or improvisation) seven sounds (notes) are produced.

224. Their forms (signs, symbols) are shadja, rishaba, gandhara, madhyama, panchama, daivata and nishadha.

225 to 228. The Shadja should be known to represent "A" the self and is uttered (seen) in consonance

with udatta and an-udatta; the rishaba pertains to U, action and is conjoined with swarita and udatta; and the gandhara pertains to M, being conjoined with swarita and an-udatta, it is the essence of negation; thus in the note there are cadences of nineteens; and each of them is again three-fold; in this wise the variations of sounds are said to be infinite.

229 to 230. Generally their number is seven guru, laghu, braswa, dirgha, pluta, vyapluta, Vyahraswa, whereof the variations (arrangements) are innumerable; all this is the essence or subject matter of the science of music (the harmony-scripture or melody-gospel).

231. The fulsomeness of the word or sound is (of) music: the word (primal sound) is said to be the Atma wherefore the fulsomeness of the Atma is cognised through music.

232. The manifestation (rendering or utterance) of bhava (thought or intention) is said to be gita or song; therefore the science of metre (melody) is devoted to the ordinance or arrangement of words (or sounds.)

233. Herein three orders or a triple classification must be recognised—anushtup, dandaka and indra.

234 to 235. Among the Chanda, anushtup being the foremost is said to represent "A", the self; dandaka typifies samsara or an-atma or non-self; while indra is indicative of negation and pertains to M.

236. By permutation and combination (variations) of these, very many metres arise sustained by (summed in) the Pranava.

237. Thus relative to the condition of the plexus, range infinities of metres—which has to be realised by the wise.

238. A two-fold or dual evolution is spoken of the varna and the matra ; whence eighteen lakhs of metres arise.

239. The Chanda is the summation or progression of Sabda—matra—shakti (sound—accent—energy).

240. Thereafter the sixth anga named Jyotisha is expounded which is supreme and being indicative (instructive) of shakti and matra (potency and measure) pertains to active transactions (of everyday life),

241 & 242. Matra (measure, vibratory rate) accords with tatwa, and shakti (potency) is the means of the fulfilment of action ; for in proportion to the shakti in the word is the fulfilment of action ; so a knowledge of shakti or matra, is capable of acquisition by means of jyotisha—this has to be known by the wise.

243 to 247. The science of jyotisha (science of light) includes (in its province) calculations of the superatoms of Vayu and the other elements, their plenitude and shortage and the coalescence thereof ; in a given act or transaction, the preponderance or the reverse of it being caused thereby ; the accordance or otherwise relative of the sexes ; the choice of opportunity for business or undertaking ; the relation of the tatwa, their mutual bearing natural or otherwise and the preponderance ; and shortage thereof and decadence ; and of creation (evolution or manifestation) and cosmo-genesis, all this results from a knowledge of shakti-matra (potency measures).

248. Jyotisha is dealt with under three heads : phalita, ganita, pravrittita in order.

249 & 250. Their function (or definition) is in this wise ; the description of fruitage (result in respect of persons, actions, or events) is phalita ; the knowledge of the condition (in terms of time and place) is ganita (calculation or ascertainments) ; the summation of both, as it were, is pravrittita or sāmudrika (a totality of the science of physiognomy, palmistry, ethnology, aesthetics and other allied learning).

251. So this science or study of Jyotisha, whereby is everything ascertained (measured, defined and calculated) is the foremost among the anga of the Veda, being the means of the realisation of the whole.

252. Thus the substance of the science of Jyotisha has been briefly encompassed : thus is the foremost of the anga capable of being realised.

253. In this manner the veda along with the anga is described for the realisation of the Dharma ; even he alone that is established in the Dharma attains to the supreme estate.

254. In the FOURTEENTH SUB SECTION is described the order (disciplines of the study the Veda along with the anga in respect of the matter and manner thereof.

255. Regardful of the saying that ever the study of the Self should be practised, the importance of the study of the Veda is emphasised by the sage as foremost.

256. By this supreme study, *i.e.*, adhyayana a fulsome knowledge of the nature of the Self results ; through an-adhyayana (the reverse of adhyayana *i.e.*, cessation therefrom) the opposite result accrues.

257 & 258. Hence adhyayana pertains to the self, an-adhyayana to the Not-self or the world-process, and pary-adhyayana represents the third (negation): they are symbolised by A, U & M, being indicative of knowledge, action, and negation or relation in order.

259 & 260. These are capable of facilitating achievement of everything according to the needs of time. Adhyaya is indicative of the prime (the prelude or beginning), an-adhyaya of the terminus or the goal and pary-adhyaya is the balance or equilibirium of both (regulation); and the (proper) time for adhyaya and the rest has also been noted herein in accord with notions or opinions of the adepts.

261 to 263. Of these the order and function (form) have been duly stated or ordained; Swadhyaya and the rest pertain to samsara or the world-process and being allied (respectively) to cognition, action, and desire are indicative of the significance of the Pranava; the third *i.e.*, Pary-adhyayana of the nature of equilibirium is ordained for the use of sages and yogin for (purposes of) transaction; therein all are not privileged.

264. Of fulsome cognition and being chastened with the knowledge of the tatwa one should after being initiated in Swadhyaya and an-adhyaya enter into Pary-adhyaya.

265. (Thereafter is) the fourth Samadhyaya, which is as it were the soul of Yoga or summation or union and dear to the Yogi and which is the means of the relisation of the transcendent Brahman.

266. Thus this order of study is meritorious; of the Vedic anga the study does verily engender merit.

267. A knowledge of the significance of sound (words) results from a study of the Veda; and only through a study of vedānga a knowledge of sound-potency is engendered.

268. The six acts beginning with Vasya (or fascination or ravishment) and ending with death (or cessation) are sustained by word-potency; verily everything is so.

269 & 270. One conforming to the rules and periods of study and having mastered well all the Vēda and the anga and therewith the true purport thereof, and consequently knowing the nature of Brahman is yoked into the work of the Brahman.

271 to 273. One who is thus established in knowledge is called a Brahmana; verily he is a god of this world, he is a witnesser of all acts, maker of everything, and guider in times of need, protector and councillor, reposing in the peace of the self or the Atma; having vanquished the senses, he is fulsome, even with all, and revered of all is in sooth a Brāhmana, which condition results from study but not from birth.

274. That which is obstructive of final liberation or freedom (Mukti) is indebtedness; wherefor it is needful to discharge indebtedness in respect of all.

275. This is variously threefold—pitrayam (ancestral), arsha (ascetic or sacremental) and daiva (godly or angelic) each of which represents an aspect of the Pranava.

276. That which is designated the arsha, obstructive of liberation, could be discharged only with the study of the Veda with the anga.

277. Having been consecrated (progressed towards or lead into the Brahmic knowledge) he, who is initiated in Gayatri the mother of metres, should first study the Mahavakya.

278 to 280. Thereafter should be studied the veda and the anga; after which should be studied the light and dark Shakha; then must be mastered the upavēda, the brahmana and the vēda (Mantra or Samhita) in proper order; in such wise (again) be the Mahāvākya and the Gayatri that is supreme should be studied with devotion; whence knowledge doth wax.

281. Thus is the order of the study of Vēda and the Vēdānga; this has to be observed (realised) by those desirous of knowing the Brahman.

282. Then in the FIFTEENTH SUB-SECTION are described by the great Sage the six Upanga, all of which are approached through the Veda.

283. A fulsome grasp of the Veda exclusively is engendered by (a study of) many anga; but it is through a study of the upānga the true significance of the knowledge expounded in the Veda is possible.

284. In the world-process are seen (evident) expansion and contraction (evolution and involution); the Atma or the Self as attached to these is described by the upānga.

285 & 286. Whatever constitutes the tatwa of the Veda and of the Vedanga allied to cognition, action and desire and to their cyclic associations, is expounded accordingly in the upānga: the significance of the upanga (nearer limbs as opposed to anga the limbs) is

known to lead to the realisation of equableness (samavartana).

287 & 288. Thus has to be understood the difference between the anga and the upānga by the wise; of the Brahman whereof the soul is bound, the gross forms are (described by) the anga, and likewise these six upānga are the senses, cognition etc., (subtle elements); by the knowers of the tatwa in this way this has to be realised.

289 to 291. Thus the six upanga are indicative of one truth; and are named Vedānta, Mimāmsa, Nyāya Visheshika, Yōga and Sankhya; of them the Vedānta is reckoned the foremost, for thereby the triplicity of everything that obtains everywhere and the certitude thereof is realised; as such the Vēdānta pertaining to the Brahman is allied to the cognitional aspect.

292 to 293. In every superatom there is uniformly inherent a relative unity (Negation M.); wherein is Kriya or action and therein again is the Atma (A) the supreme; finally the Brahman is thus triple in its aspects.

294 & 295. The principal relative unity established (inherent) in every atom, its chief function and fruitage and the generalities and particularities thereof, all these are described in the Vedanta.

269. The knowledge of the unity underlying everything could be attained only by the Vēdanta; one understanding the world-process becomes well accomplished in the Vēdanta.

297. The desire to know the Brahman is the sole theme of the Vēdanta; that is expressive of the (reduction

of the) duality (pairs of opposites or diversities) in terms of the unity of the world-process.

298. In such wise by the Vēdanta is described the goal of knowledge, the universality of the world-process, and the beatitude of the Atma.

299. The yearning for knowledge, the response thereto and the consequent illumination or the joy, these three comprising the upanga of Vedanta, connote in their representative capacity the Pranava or the sacred word.

300. The Sacred upanga is called Mimamsa which is allied or pertains to Karma (activity); herein a three-fold classification obtains:

301 to 303. Purva-Mimamsa, Uttarā-Mimamsa and Apara-Mimamsa: the first is indicative of the latent or internal activity of the Self, the second deals with the activity in relation to the (external) world-process, and the third is instructive activity in relation to Pralaya (involution or absolution).

304 & 305. All these significances pertain to the Pranava; and three acts or actions are impelled by this three-fold Mimamsa; being indicative of the Pranava these pertain to the Brahman: thereof the summation is spoken of as the Mimamsa.

306. This is known as the Mimamsa owing to its exposition of or discourse on karma; such is the derivative significance of the (word) Mimamsa.

307. Three letters are known to constitute the word मीमांसा and the proper meaning of each of them in accordance with shastra is as follows:—

308 to 310. The first syllable Mi (मी) expresses death or cessation (cyclic-nature) pertaining to the 'THIS' Samsara (in the I-THIS-NOT): this is its action: the second syllable Ma (मा) is indicative of the Atma (I); while the third syllable Sa (सा) is allied to the negation and is of the nature of pralaya or involution or absorption, being thus the relation; so in the cyclic existance (Mi) co-exist the functions of Ma and Sa (मा, सा)

311. Thus is briefly stated by the sage the significance of the word (Mimamsa); of which the three acts or activities are said to pertain to Atma, Anatma, and the Brahman.

312. Hence is the ordinance of Karma laid according to the science of the Mimamsa; hence also the fulsome necessity of action ever and everywhere.

313. That (action) being productive of auspiciousness to all certainly bestows liberation or freedom and facilitates the attaining of the universality of the Brahman (presence of the Brahmic state).

314. That liberation cannot be attained by mere action without knowledge has been conclusively expounded by the sage.

315. In the sacrificial performances, cruelty to (slaughter of) animals, the drinking of wine and the rest are being evident (mentioned) although these are (strictly) forbidden (from being practiced).

316, 317 and 318. But the occult (true, mystic) significance of it is herein expounded: in the ordinance, "Kill an animal" or "sacrifice an animal," through the use of the root "हन्", the meaning of the word पशु

is given ; the root इन् means 'approaching' or 'understanding': the word गमि means 'knowledge,' pacing, liberation, and attainment; and the word पशु means this Atma—hence is knowledge ordained thereby.

319. In the ordinance 'Drink (the) wine' (the' draught of) immortality or ever-beingness is meant: knowing the universality of the Brahman, immortality is attained.

320. Thus expounded in every shruti; in this manner should be seen the search significance (wider meanings) of the ordinances or sacrifices,

321, 322, 323 & 324. In the Mimāmsa three classifications of karma are spoken of, prārabdha, sanchita, and prāpta; that karma which was performed in the past is known as the prārabdha, this and even this (in its varieties) is known as sanchita and prāpta; all the action that is being enacted at present is also properly a portion of this prārabdha; hence it is said by the great sage that the three-fold division of karma into prārabdha sanchita, and prāpta is indicative of three (distinct) conditions.

325. Therefore by the Pranava is invested the Science of Mimāmsa, wherein the tripple Karma coalesce in summation.

326. Then the third upānga is Nyāya of which the established function is determination (adjustment) or conclusion.

327. It is necessary to study well Nyāya to know the appropriate significance of all things (and events).

328. By the distinction of the self from the Not-self and *vice versa* sixteen categories arise.

329 to 333. The categories are the Padārtha and are known as pramāna, pramēya, samshaya, prayōjana, drishtānta, siddhānta, avayava, tarka, vāda, jalpana, vitanda, nirnaya, jāti, chala, hētu, and ābhāsa (=evidence, fact, doubt, motive or purpose, analogy or illustration, conclusion, part, argumentation, discourse, controversy, non-reticence or aimlessness, debate, decision or determination class or classification, sophistry or illusion, causation, and appearance or manifestation, respectively): all these are of the significance of the triplicity of cognition, desire, and action—pramāna is allied to the Ātma and pertaining to cognition or knowledge is the supreme conclusive factor, pramēya to action (An-ātma), samshaya is allied to desire—all then according to A.U. and M are indicative of it.

334. Prayōjana is the summation of the three beginning with pramāna; and the other categories individually are of the essence of the three.

335. Drishtānta is known as a variety (an order) of Pramāna and hence is included therein.

336. Siddhānta is known as a variety (an order) of Pramēya and hence is inherent therein.

337. Thus avayava is included in samshaya owing to the presence of samshaya in all parts or fragments.

338. Wherever is prayōjana, there tarka is evident; being of the nature of inference, tarka is allied to Prayōjana.

339. Vāda abides in proportion to cognition and is hence included in Pramāna.

340 to 344. Where there is excessive contradiction (antagonism) jalpana of the nature of pramēya is evident therein also ; Vitanda is included in Samshaya being of the nature of aimless debate, and is co-existant therewith ; for the motive of all enquiry depends on settled decisions (for its fruition) so nirnaya is inherent in Prayōjana ; the characteristic of jāti is the engendering the knowledge of particularity, wherefor it is included in the pramāna ; and chala is inherent in pramēya.

345. Hētu which is the cause (the eternal 'why') being not (definitely) known is of the essence of samshaya.

346. Whatever manifests or appears is its own motive or purpose ; and hence ābhāsa is said to be of the essence of prayōjana.

347 to 349. Thus through cognition, action, and desire and their summation, four categories arise ; by a rotation (permutation or combination) these become sixteen and again in like manner they become sixty-four ; thus by cyclic rotations the reckoning is beyond measure ; every atom in its manifestation is described by Nyāya.

350 to 352 In the light of Pranava. Nyāya is threefold, *viz.*, tatwa-nyāya, lōka-nyāya and prashasta-nyāya : that which is allied to Ātma (I. self) is the first ; the second is so termed for it pertains to the lōka or the world-process ; and the third pertains to the Brahman and is foremost.

353. The Upānga named Nyāya is indicative of the supreme tatwa or truth ; the fourth upānga is called Vaishēshika.

354 to 358. That is spoken as the Vaishēshika whereby is the enumeration of the facts of the world-process in accordance with their special characteristics ; seven categories herein correspond to the sixteen of the Nyāya, being grouped in the order of specific tendencies (individual or inherent nature) : dravya, guna, karma, sāmānya, vishēsha, samavaya and abhāva (substance, attribute, action or motion, genus or generality, species or particularity, relation, non-being respectively) ; hence the knowledge of universals and particulars (acquired) through a study of Nyāya and Vaishēshika facilitates the means for the creation of a Brahmānda.

359. In the light of the Pranava, the categories constituting Vaishēshika are threefold, namely Dravya, guna, and Karma.

360 to 363. Dravya or substance, being the root of all relation is eminently allied to desire : so also is guna or attribute allied to the Ātma, and Karma to An-ātma ; everything is rooted in dravya, without which there is naught—dravya is the manifestation or expression of Sakti—nay all the sakti or potencies evolve in dravya ; the summation of dravya, guna and Karma is sāmānya or uniformity or unity or generality wherein abide dravya and the rest ; therein also is inherent vishēsha or particularity or species.

364. The mutual relation between universals and particulars in respect of dravya, guna and Karma is termed samavaya.

365. Abhāva (abolition of separateness or Non-being) is of the same nature of samavaya; it is said that of abhāva the significance is not-being-ness.

366. Of abhāva, four varieties are mentioned (itself being related to memory):

367. Prākabhāva or precedent abhāva so called owing to its being subject to memory; the second variety is called dhwamsa owing to non-being resulting from cessation; the next variety is atyanta-abhāva, subsequent non-being so called owing to its being beyond the reach of the senses.

368 to 371. Anyōnyā-abhāva is said to be mutual or reciprocal. Abhāva results from the abolition of differences or distinctions, and hence is not to be among the enumerated categories; wherefore the categories are (generally) regarded as six beginning with dravya and ending with samavāya; therein is established the symbology or significance of the Brahmānda devoted to kriya; each (triplet) of which corresponds to the triplicity (of the Pranava).

372 to 375. Thus in vaishēshika, there are three classifications—Ātma-Vaishēshika, Kriya-Vaishēshika, and Apara-Vaisheshika; the first is so called as it unifies the attributes of objects (categories); the second because it unifies the Karma abiding in the particulars; the third as it unifies (negatives or abolishes all seperate) desires.

376. Therefore the study vaishēshika (particulars) is instructive and being allied in its nature to the Pranava is indicative of it.

377. The fifth anga thereafter is called Yōga; the word yōga connotes the orderly union of every thing (supreme adjustment or equilibirium.)

378 to 382. The coalescence of the Ātma with the universal (Brahman) and similarly of the world-process in appropriate order, and the realisation of both as eminently one is yōga; the sole fruit of yōga is the realisation of the unity in diversity and *vice-versa*; in this upānga are expounded systematically all the transactions (engagements) through unifying (universal) ideation or thinking; unification of all transactions with reference to the Ātma (ever and everywhere) is evidently the theme of yōga; and pranāyāma is verily in accordance with this.

383. The Japa (recitation or meditation) of the Pranava and the rest is said to be inherent in thought; 'japa' is for the purpose of intensifying the object of meditation.

384 to 387. Threefold is Yōga:—Rajayōga, Hatayōga, and Lakshya-yōga; their respective significances have been described by the sage; the first is so-called for it is the source of illumination (elucidation or enlightenment) and pertains to cognition, the second variety connotes (incessant) practice of the means thereof, and the third variety is invested with desire-potency;

388. Thence is all this science or scripture of yōga in accordance with the Pranava; and pertaining to the A and the rest this bestows approximation to the Brahman.

389 and 390. Then is expounded the sixth anga called Sānkya: herein is explained in quite orderly manner and

with certainty the infinitude of all things (unending and unbegun): so also of the absolute (Suddha) Ātma the innumerability-aspect (*i.e.* the reckoninglessness or numberlessness.)

391. Thus is said that Maha-Vishnu is the Lord of the lōka while the immeasurability of the all beyond Him is affirmed.

392. Verily the self (Ātma) is baseless, self-vibrating (self-loving or self-devoted) omnipresent, supreme and is the Brahman whereof it is said that the Pranava is the connotation.

393. Thus have been expounded all the six upāngas which those desiring liberation and those devoted to universalism need to know.

394. So, the Veda, the Vedānga, and upānga should be deemed in order to pertain to the A. U. M. (of the Pranava) respectively.

395. The above are said to pertain to the various Vidyas: fourteen are the Vidyas known to exist here.

396. That they are the guides to the world-process, ever-present, supreme, and bestow all knowledge has been herein affirmed.

397 to 399. The (fourteen) Vidyas are the six angas the six upāngas; the thirteenth comprising the Veda, upaveda, upanishad and brahmana together with the shākha; the fourteenth is said to be avidya. The thirteen Vidyas are said to pertain to cognition while avidya pertains to Ne-science: so the entirety has to be known regarding cognition and Ne-science.

400. All transactions and ordinances are inherent (abide) in the fourteen Vidyas.

401 to 403. Herein should be deemed by the wise to abide the essential oneness (at-one-ment) of the significance of the six angas, of which the authors are spoken of here; four are the chiefest among the six angas, the foremost are Vyākarna, Nirukta, Jyōtisha, and Chanda.

404 & 405. These are said to be indicative of cognition and the rest; thus the wealth of the upānga has been laid open: the siddhanta is said to be the seventh, anga, being of the nature of summation;

406 to 408. And darshana is said to be prospective (indicative) of the upānga. In the scripture of the Pranava thus has been described by the great sage the method and manner (order) of the study and instruction of the upānga. Studying first the anga, then master (practise and study) the upānga, after which the Veda should be even studied along with the anga and upānga satisfactorily; knowing the Brahman in the world-process, ever one, be engaged in the (furtherance or performance of) Brahmic achievement.

409 Knowing that all is established in one and its ceaselessness, the transcendence and the beginninglessness, let the Pranava ॐ (AUM) be meditated upon.

410. This grand significance, as expounded by the great sage, needs to be meditated upon by the wise according to their respective attainments (knowledge) and age,

411 & 412. Hence it is affirmed that the Veda, the Anga and the Upanga should be thoroughly understood,

for they pertain to the five-fold universe, bestow all, are everywhere and inherent in everything being, expressive of the world-process and indicative of the Pranava.

413. Then in the SIXTEENTH SUB-SECTION, by the great sage has been expounded critically the essence of all shastra or scripture.

414. Many be the world-processes after the (manner of the) one (*i.e.*, following the unity); the shastra is likewise said to be varied.

415. All the shastras (sciences) are established in the anga and the upanga; and they are classified according to their leaning to knowledge, action, etc.

416 & 417. The Shastras are Shrauta, Smarta, Dharma and Siddhanta; the first is allied to cognition, the second to action, the third to desire, while the Siddhanta pertains to the summation.

418. Shrauta and Smarta being indicative of the unity and separateness or diversity (in the world-process) respectively are allied to the Ātma and the An-ātma.

419. Dharma-shastra is expressive of action that is positive and negative (what is worthy of performance and what is not so.)

420 & 421. Siddhanta being allied to desire is supreme and is indicative of the partlessness (continuity) of the Jiva (Ātma): so it is of the nature of summation; thus have all the shastras to be studied.

422 & 423. Hence the Ātma (that is) the Lord of all, ever allied to the Universal and being ageless should alone be mediated upon; all else that is evident is apart from it and is (of) its likeness; by them twain is the Brahman known, symbolised by the three letters.

424. Thus by the sub-sections of the third section (KRIYA) is the significance made clear;

425. This manifestation of Dharma should be realised by those desirous of knowing *viz.*, Kārya and Kārana; of which Kārya constitutes the Jagat (world-process.)

426. Jagat appears varied in many ways (to consist of differences and variations) such as animals, men, birds, the moveable and immoveable (mobile and immobile);

427. By the shastra is declared that all this is denominated Jagat; it is even so to direct contact and experience.

428, 429 & 430. Kārana by being associated with the manifold world-process appears with varied forms, productive of various qualities and subject to a variety of conditions, thus Kārana (cause) which is evident everywhere is named Jiva by the Shastra: and the guna of every embodied being appears separate.

431. It is also evident that the world-process is the embodiment and by its association with Jiva it becomes worthy of performance i.e. (of Kārya).

432 & 433. Therefore the supreme eternal Brahman which is the actor, enjoyer, the cause, the Ātma, the supreme Ātma and the supreme Eshwara must be contemplated upon by those desirous of attaining to the supreme condition; even thus it is clearly made known by the shastras.

434. This world eternally prakritic pertains mainly to human evolution being known to us by perception; and herein we abide.

435 & 436. Māndhāta and the great accomplished kings and sages and likewise the godly persons and yōgins like Buddha, as also the famous Sankara and other teachers along with our ancestors and relations have all attained to great eminence herein.

437 & 438. How all these were born, how they lived their lives herein, how they abandoned their Karmic bodies and what be the accomplishment of these liberated beings must be understood by the wise.

439. When all this is duly considered it is evident that birth, preservation and destruction pertain eternally to the world;

440 & 441. That the achievement of every one is in accordance with his quality either praiseworthy or the reverse; and that their positions are supreme or otherwise; and that of every consequence or resultant there are five causes;

442. That the scheme of the world is controlled by One should be understood by the wise.

443. The transactions of those great beings aforesaid born for the world's weal have been supremely benificient.

444. That which is praiseworthy is said to be supreme by the teachers; and such transaction is praiseworthy which urges one to Brahmic activity.

445. He whose nature is chastened by the austere renunciation and who follows the path of the shastra attains to the divine supreme condition.

446. Thus by the great sage is explained action which should unfailingly be performed by every one according to his own capacity.

447. That is action which leads to the supreme condition—the truth of this is eternal.

448 & 449. The achievements of all, of themselves, bestow the Purushārthas and are evident as such, being defined by time, place, form, capacity and discriminative perception: thus is expounded by the learned in the shastra.

450 & 451. Such transaction is either of evolution or involution; that which pertains to the self or Ātma is involving in its nature; that which pertains to the Samsāra or the world-process is of the nature of evolution; and distinct from either of these is said to be the one transaction known as Suddha or the absolute one.

452. The entire world of men is even marked by such transactions and by authors thereof.

453. The source of all transactions is discriminative perception which in truth is obtainable by the study and practise of the shastra.

454. Variations in the Shastra are known as according to the varied aspects of discriminative perception.

455. Hence those that follow the Dharma are here well acquainted with four topics *viz.* the world, the actor, the achievement, and the means therefor, namely the shastra.

456. The lōka or the Jagat is the place or location, the actor is the agent of the action, the action itself the transaction, and the shastra is said to be the cause.

457. The fifth topic which is known as divyam is the most supreme of all causes.

458. These five are the motives of every action, just or otherwise which a man performs by means of his bodily organs, speech, or thought.

459 & 460. Thus by the study of Karma-gita is realised the scheme of the world; and so there does exist One supreme Director of the world, being a representative of the Brahman, allied with Brahmic potency, himself all knowing and all seeing.

461 & 462. He even is the Mābavishnu who urges the world-threads; Brahma, Vishnu, Shiva, Nara and Nārāyana and the other great sages are surely under the direction of the Mahāvishnu.

463. Similarly a Mahā-Brahma presides over a Brahmānda and a Mahā Shiva presides over a Brahmānda.

464. It is in the Brahmānda of Mahāvishnu who guides it, that we men abide; this is well explained by the great sage.

465 to 471. There is an overlord for every world-lord; a person instructed by the world-lords in the study of the Veda, upaveda, Anga, upanga, and in Shakha, being himself ever busy, knowing the Dharma and chaste of nature, knowing also that everything is defined by four conditions and is triple in its nature, cognisant by means of the science of the Sacred-Word of the cumulative and separative aspect thereof, attains to the supreme conditon by performance of

actions to the best of his understanding. In the THIRD section containing sixteen sub-sections the true significance of the shastra has been expounded; this must be known as the means of attaining discriminative perception.

THUS THE FOURTH CHAPTER OF THE PRANAVA VADARTHA DEEPIKA ENTITLED "SHASTRARTHA-SWAROOPA BY YOGANANDA."

॥ ॐ ॥

PRANAVA VADARTHA DEEPIKA

ADHYĀYA THE FIFTH.

1 to 4. Thereafter by the Great Sage is described in five sub-sections the Brahmic conditions cognisible by discriminative perception through its variations of Ātman and the rest in proper order; which should be realised by those who have studied the occult significance of the sciences, by those who are on the Pravritti or the Nivirtti-path, and by such as are desirous to know the supreme; of which the purport is described in the first seven slokas of the Kaivalya-Gita, in the Brahma-swaroopa-Gita and elsewhere.

5. Ātma, Paramātma, Sūtrātma, Jivātma and Prathyagātma—these constitute the Ātmic variations.

6. In this world-process the Brahman divested of name and form is denoted by the abnegation "Not-this, not-this" and is evident as such.

7. In the SEVENTEENTH SUB-SECTION is expounded by the Great Sage the sūtrātmic aspect of the Brahman.

8 & 9. Therein also is the exposition of the collective and seperative aspects of all things in terms of the Pranava and of their unity and diversity and of the genus or the type and of the species or the evolved individual.

10. The homogenity which is spoken of in respect of the individuals of a species results from a relation of each to the whole.

11 & 12. The genus or the type is indicative of entirety, while the species or the individual connotes the reverse: desirelessness or dispassion is the result of the recognition of entirety, while desire or passion results from the absence of it—the relation as between jāti (type or genus) and vyakti (individual or species) reacts reciprocally.

13. The Supreme Being who underlies the consciousness of the genus (entirety) is herein designated the sutratma who even is the Lord.

14. Just as numerous beads (of a garland) are strung upon one common thread, so is the whole jagat or world process, the immoveable and moveable, held by Sūtrātma.

15. The unity which is said to obtain in this world-process is due to the inherence of Sūtrātma: this fact has to be realised by the wise.

16. The sensing (recognition, perception, appreciation) of atmic unity or universality in the diversity in the world-process is obtained through the knowledge of the Sūtrātma.

17. The Sūtrātma is the overlord or director of the Samsāra or the world-process, being as it were the Buddhi or ideation of Mahāvishnu.

18. Also Sūtrātma is spoken of as the law or direction originated or promulgated by Mahāvishnu; thus the subtle nature of the Sūtrātma can be percieved.

19. And by virtue of sustaining the Prana or vital airs, in the guise of क्षेत्रज्ञ, the Sūtrātma is also known by the appellation of Jiva;

20. Which, entering within, eternally abides and it is even verily of the Brahman which is the "Supreme" of all the Shastra;

21. Hence the knowledge of the Sūtrātma facilitates the due performance of all transactions.

22. Thus the activity of a Sūtrātma is said to be three-fold namely avarōdha, anurōdha and arōdha.

23 & 24. Avarōdha *i.e.* self-definition or self-determination, corresponds to the Atmic aspect symbolised by A (of the Logion I-THIS-NOT) signifying knowledge; the activity resulting from a perception of this is Anurōdha or the following, pursuit, or fulfilment of such self-determination; and the abnegation of both these *i.e.*, the disregard or conscious abandonment of such exclusion or restraint constitutes Arōdha.

25. In this way the knower of the Sūtrātma being alike in sorrow and joy engages himself with Supreme achievements.

26. The eternal, all—achieving, self-accomplished, self-existant 'Paramātma' pertains to "A."

27 to 30. The Sūtrātma distinct from it, which is the ruler of the world process pertains to "U"; while the absolute Brahman different from both and signified by the negation "Not this, Not this" transcends everything and is not reachable by sense; so all the accomplishment of the world-process is by the agency of the Paramātma and Sūtrātma; thus other occult meanings have to be understood by those desirous of Mukti; this is even the purport of the seventeenth sub-section.

31. In the Eighteenth sub-section the true significance of the Prathyagātma has been explained by the great sage;

32. As also of Mūla-prakriti and Devi-prakriti in terms of the Pranava.

33. That which residing eternally in everything reaches out to everything should be known as the Prathyagātma.

34. The Prathyagātma being absolute, is inherent in all action, is solely with everything and being all-pervasive is the impeller of action.

35. The individualisation of Aham or 'I' is the Samsāra or the world-process ('THIS') and the individualisation of the samsāra (This) is the Aham ('I' of the logion I—NOT—THIS).

36 & 37. From the unity-aspect the function of I, Not, and This is one and the same—that which is Aham or I is the same as This—Not, that which is This is I—Not, and that which is 'Not' is the same as "NOT—I—THIS."

38. The Ātma is indicated by the Aham, the Samsāra or the world-process is indicated by the Etat; by Not is indicated the supreme Brahman and its energy or Shakti.

39. Therefore the true nature of Prathyagātma is by the entire world-process being characterised by action and indicated by the mere I.

40. Mūla-prakriti pertains to An-ātma; being the Supreme Cause of creation and established in the Etat ('This') is atomic-qualitied.

41. That which through conjunction extensively makes manifest the origin or source is termed Mūla-prakriti.

42. It is so called also, for it renders perceptible the Prathyagātma which is its own source.

43. It is by the coalescence of the Prathyagātma and the Mūla-prakriti that everything manifests.

44. Tamas or darkness is in virtue of the Mūla-prakriti while prakāsa or light is in virtue of the Prathyagātma, as aforesaid, whereby all is displayed.

45. From their mutual union result the Samsāra or the world-process and all the activity pertaining thereto, as well as the manifestation of ideation and the reverse.

46. It is conclusively expounded in Prakriti-Gita that the Mūla-prakriti is triple in its nature and that the Prathyagātma is eternal (and changeless).

47. The fourth supreme aim of the adorers of the Prathyagātma is declared to be liberation from Bhūta-prakriti, *i.e.*, cessation by Prakritic evolution.

48. The Prathyagātma is the sole actor, for by its inherence in the Kshētra or the Mūla-prakriti results all action.

49. Thus the Prathyagātma should be known as the kshētragna and the Mūla-prakriti as the Kshētra, whereby manifests the whole Jagat or the world-process.

50. The Akshara (the lowest Brahmic aspect) is the Kshētragna, the sole witnesser of all action, and the master of the world-process and as such is meditated upon by the yōgi.

51. Thus through the Mūla-prakriti the absolute significance (of each) is eminently described.

52. Herein also reference is made to Swātantrya and Paratantrya (Independence and dependence) pertaining to the Kshētra and the Kshētragna.

53. By itself the Mūla-prakriti is non-existent: but appears existent and non-existent in virtue of particular vastu or thing.

54. It is the first among the primal elements, being of incessant forms and names, the cause (of the world-process) of varying conditions and which imposes by limitation.

55 & 56. The Mūla-prakriti is regarded as Māya and full with qualities; as the Brahmic energy it pertains to U and is ever intent upon world-process; the Prathyagātma has been said to be indicative of A, and M has to be realised as the conjunction.

57. The Devi-Prakriti exists by the negation of the identity of the An-ātma with the Ātma.

58. It corresponds to E, the energy or force which intervenes between A and U.

59 & 60. (In a way) the Devi-prakriti contains the Mūla-prakriti which in its turn contains the Prathyagātma: thus the Devi-prakriti is the energy of necessity in both.

61. That by which illumination or manifestation takes place is the Devi-prakriti: Prakriti is swabhava *i.e.*, causing to be or becoming by its own efforts—thus is explained the meaning of the word prakriti.

62. That, by means of which through conjunction-manifestation or becoming results in virtue of its own effort extensively, is prakriti.

63. The great Sage has said that the Prakriti is two-fold viz., the mūla-prakriti and the Devi-prakriti.

64. That which throws into relief or brings to light both the Mūla-prakriti and the Prathyagātma is said to be the Devi-prakriti.

65. It is in virtue of the Devi-prakriti that to the Mūla-prakriti and the Prathyagātma the varied experiences and evolutions become possible.

66. It is also known as the Yōga-Māya owing to the necessity of the conjunction (of the Mūla-prakriti and Prathyagātma).

67. In the universally transcendent aspect the Deviprakriti is known as the Māya,

68. And in the aspect of the world-process it is known as the Devi-prakriti; thus prakriti is called variously.

69, 70 & 71. Therefore he who is endowed with knowledge of the absolute *i.e.*, transcendental knowledge, realising the true nature of the Mūla-prakriti, the Devi-prakriti and of the Prathyagātma attains unto the very presence of the Brahman while even engaged upon the duties of the world-process incessantly: thus is the purport of the eighteenth sub-section.

72. In the NINETEENTH SUB-SECTION by the great Sage has been expounded in detail the philosophy of the jivātma.

73. He, who in the world-process sports with happiness and misery, being the reflex of the supreme Lord and born of the union of the Ātma with the world-process.

74 & 75. Is the Jivātma bound or limited by the three qualities; in the Brahmic condition it is triple and at the same time one, partless, atomic, all knowing, all ideating, wholesome, eternal and self-cognisant.

76 & 77. The jivātma itself attains to the Brahmic condition, when it realises its own Ātma, and the true valuation of the world-process, of the *etats* and of the causing to become and the becoming.

78 & 79. Then unto the jivātma is no more the experience of pleasure and pain, nor the notion that it is born, lives and dies, nor even joy nor sadness: wherefore is emphasised the at-one-ment of the jivātma and the Brahman.

80. In this way through this sub-section by the great sage have been expounded many other singular significances regarding the knowledge of the jivātma.

81. In the TWENTIETH SUB-SECTION the Yōga, or oneness, or union of the Jiva and the Ātma has been clearly and well explained by the great sage.

82. The two words *Yushmat* and *Asmat* (you and I) denoting bhēda (separateness, contrast, opposition) abide therein.

83 & 84. The Ātma is symbolised by the word "Asmat"; the first letter यु of the word युष्मत् is a result of the coalescence of उ and इ according to the well-known rules; thus is the nirukta of the word युष्मत् explained by the great sage.

85. By its presence is the manyness apparent; the existence of the word युष्मत् is due to the word अस्मत्.

86 & 87. From these two words results the notion of separateness or diversity; these two words अस्मत् and युष्मत् respectively connote the Ātma and the world-process, representing the A and U; their mutuality or reciprocity is known as relativity or interdependence.

88 to 90. So even is their oneness; the twain are desirous of (responsive to) each other: hence their community; so also with all other words; and it is declared by the sage that, oneness or unity and the reverse of it should be understood to be devoted by words ofcontrast (for opposites taken together constitute oneness); hence the separateness of everything is but an aspect of its unity.

91 to 95. Love and Hate originate from this unity and diversity; and these both are based on Necessity or Need with reference to friend or foe; hence also is the indifference due to non-necessity (absence of love and diversion): love and hate in respect of friends and foes are said to be two-fold of which one variety is of the nature of cause and the other of the nature of effect; the latter pertains to patent necessity, while the former to the latent needs; and it is deemed by the great sage, that in universal necessity alone is non-separateness; and from the reverse of this non-separateness of the Ātma hate is born.

96. And in accordance with the degree of the Ātmic non-separateness love does grow; both (love and hate) are evident as necessity.

97. And this non-separateness or non-differentiation is recognised as being inherent and is styled as "the part and the whole", or "the fragment and the full" or "the organs and the organisms", or "the units and the universal".

98. The perception of individuality in respect of all Prakriti and all Ātma is born of the notion of separateness.

99. The knowledge of the ultimate unity in everything is said to be Brahmic and is thus known to the wise.

100. By those who seek to know the Ātmic truth, it must be realised that the Ātma is universal, worthy of adoration, contemplation and realisation.

101. All action which is urged by such knowledge is fruitful; never are those desirous of liberation engaged in action without such knowledge.

102 & 103. The sage lays stress herein on the transcendence of action beyond time, space, etc., as viewed from the Ātmic aspect; while from the view-point of samsāra is declared the subordination of action to time, etc.

104. Thus (each) brahmānda is conjoined or compounded with the actions and with the authors thereof.

105. And atoms which are three-qualitied constitute each Brahmānda; and it is known that Mahāvishnu is the ruler of a Brahmānda.

106. It is here explained by the sage that even in this way is the evolution of the jiva residing in each of these Brahmānda.

107. The Jiva residing in this Brahmānda, and knowing everything therein properly passes to another Brahmānda.

108. In this manner must be understood the progression of the Jiva by means of Tapa and Yōga through Jagat, Viswa and Samsāra.

109 & 110. It has been said by the ancient teachers that the progression of the jiva is in accordance with its knowledge, condition, regulated by due grade, and time thus even do the prakritic atoms pass from place to place, from condition to condition.

111 to 115. Its progression is said to be eternal ; and by its succeeding progressions, its swabhāva or own nature is enriched by various perceptions while its prakritic nature also grows subtler and the jiva thus in progression attains to meditation, buddhi, dhriti, etc. ; thus is taught by the Lord Vasudeva in the Mōksha-Gita and should be necessarily known to those desirous of emancipation.

116 & 117. For the conservation of energy needed by the progressing Jiva, rest and quickness are ordained by means of birth and death or beginning and end, possibly the reverse ; hence is the dissolution or disintegration of atoms.

118. Therefore in proportion to its knowledge, action and progression, the Jiva gets universal experience.

119. Thus in each Brahmānda eternal is the relation between or mutual engagement of the Jiva and the atoms ; this is the law.

120. Also in virtue of their own nature, their mutual union is ordained complete everywhere, being eternal and pure.

121. The Jivātma attaining to ātmic aspect exists everywhere, fulfilling and atomic.

122. A similarity and an approximation are stated as between Jiva and the atoms related therewith in respect of nature and being.

123. By the wise it should be known that through the conjunction of the Ātma and the world-process the Jivātma results.

124. Regarding the expression Jivātma, the term Jiva is the "*etat*" or the samsāric portion ; and the term Ātma connotes the Aham or I (of the logion I.—This) being anu (atomic) and eternal.

125. In the particular or separative aspect, manyness or multiplicity is perceptible to the many Jiva.

126. In the universal aspect, unity or at-one-ment is evident unto them ; thus by the aspect of manyness and oneness is the knowledge in terms of the Pranava.

127 & 128. The concord or discord as between every truti (1/480 of the duration of an eye-wink) and anu or atom is of the nature of (due to the function of) bhāvana or ideation as is evident from their respective similitude or contrariety : the union and disunion of them is deemed a necessity.

129 & 130. The separative and conjunctive progression of all atoms, their relation, their smallness and largeness or lightness and heaviness are the outcome of the principles of concord and discord or co-ordination and disordination.

131. The principles of concord and discord have been shown to be the origin of varying sizes or capacities of the atoms ; hence is the world contained in an atom.

132 & 133. And verily the atom is contained in the world. Thus for all there is need or necessity every-

where and always, so also summation and fruition; but the ātma in reality abides ever absolute.

134. Therefor ātmic knowledge is the cause of all action: knowledge of the ātmic truth results from the study of the science of the Pranava.

135. Emancipation is by means of the knowledge of truth or (principles); hence the truth of the Pranava is the source of all other principles.

136. Thus briefly is explained the purport of the twentieth sub-section: this should be realised for ever by those who seek to know the Purushārtha.

137 to 141. Then in the TWENTY-FIRST SUB-SECTION by the great sage has been expounded in detail the essential characteristics of the Sūtrātma and the rest referred to in the previous portion; by the conjunction of A and U, as aforesaid, is established all creation or manifestation: the sūtrātma and the rest are the result of such conjunction; in this all the shastras agree: and Paramātma engaged on such union attains to the supreme Brahman; thus by the conjunction only is all the activity of the world-system.

142. Whatever here is needful to be done is by its necessity; and while necessity accords with time, time abides transcending.

143 & 144. The wise should realise that it is with multiple embodiment; so are manifold the actions of a world-process; and in the same manner, matter or substance etc., is three-qualitied or triple in nature and so are all ever engaged in samsāra or the world-process.

145 & 146. Although atoms, and super-atoms, the primal elements, Mahat, Buddhi, and the well-known

jagat etc., approximate to the Ātma by similarity of nature and unification, yet it is quite necessary to know that thereby the Aham or Ātma is never all that.

147. Hence from the ideation of the Ātma is born the jagat or world-process; such even is the discipline of the Pranava.

148 & 149. Although the Ātma is not limited by cognition, desire, and action, yet in virtue of its transcendence and by the ideation in it of unity and diversity oneness and multiplicity are manifest to it.

150. The concept of the triplet I-THIS-NOT pertains to the Ātma; and from the fact of its fulness, the Brahman is threefold or three-aspected: hence their mutual similitude as declared by the shastra.

151. "Know eternally the Ātman or the Self" is the ordinance; and from its cognition, desire and activity has manifested the jagat or the world-process.

152 & 153. It (the jagat) is encompassed by Māya (the Brahmic Shakti): the sage affirms that owing to it, being and non-being, illusion and its reverse, duality and unity are manifest—as also triplicity and oneness.

154. So, it has been declared by the Veda that all this is verily ईशावास्यम् *i.e.*, (Brahman invested with Īsā, which is the Brahma-Shakti) therein is stated emphatically the adorability of the Īsā who has all forms.

155 & 156. Therefore all action pertains to the logion "I-THIS-NOT"; so also cognition and desire: Everything pertains to that logion—the Pranava ॐ is the Brahmic logion wherein everything abides.

157 & 158. The same law of expansion and contraction (evolution and involution) applies to every logion

(to all sentences or aphorisms) in accordance with time, place, and vastu or material: thus even is the fruitage of the samsāra or the world-process.

159. All pramāna (evidence or reliance) partakes of the nature of expansion or contraction (evolution or involution).

160. Cognition and the rest result from the union of Ahman (Ātma) and etat (an-ātma).

161. One should attain to all his desires, solely in accordance with the Brahmic conception.

162 & 163. Thus the laws of the World-system, its activity and motive, the occult significance of the Mahā-vākya or the Logion and thereafter the understanding of the Brahman and the world-process and other important topics have been dealt with in this sub-section.

164. The significance of the five sub-sections has been thus explained by means of this Deepika briefly.

165. Thus as expounded by the ancient teachers the truth of the Brahman has to be understood by the adorers of the Ātma who are wise and desirous of liberation.

166. By a comparative study of the supreme science of Pranava or the sacred word and many other sciences and by assimilation thereof, it is declared by the Veda that the very best understanding results.

167. Along with the perception that here everything is of the nature of *etat* comes the perception that the entirety of the world-process is established in the Prakriti by the process of conjunction.

168. In this manner, when such perception operates in respect of the Ātma, all that is perceived to abide in the Paramātma is in concord with it.

169. When it is perceived that in the prakriti and in the Ātma all is Brahman, then the twain are known to be established in the Brahman.

170. Hence the eternal Brahman is, as it were, embodied with Ātmic and An-ātmic vehicle or veiling; of which the ātmic vehicle transcends everything.

171 & 172. Therein abides in unison the Brahmic energy or potency of manifold elements; and as such it is said that the supreme form of the Brahman is shakti. Therefore those are deemed the most revered that are the devotees of the Brahmic shakti.

173. Others are known as the devotees of the Ātma and the lowest are those who, being proficient in the Tantra, are devoted to the worship of the Prakriti.

174. It is the opinion of the great sage that the devotees of the Brahman, not being the devotees of the Shakti also, are vain of successful endeavour.

175. The wise man with pure intent engaged in action appropriate to himself attains to the supreme condition whence he doth not return.

176. Therefore knowledge by synthesis or co-ordination is praiseworthy; and siksha accords with knowledge only with the help of the science of Pranava.

177. Because knowledge of that science gives insight into its reverse also, so is Pranava said to connote the one and the many.

178. It has been pointed out by the great sage that limited perception leads to the notion of many-ness and that transcendent perception results in the realisation of unity.

179. That is said to be the supreme achievement which results in the perception chastened by Raja-Yōga.

180. The meditation upon the absolute Ātman is said to be Raja-Yōga; that which is the Brahman is evident in five-fold manner.

181. Of which the detail is declared by the Suddhas thus :—the Purusha, the Paramātma, the Ātma, the Jiva and the Akshara.

182. Of these, the fifth, the Purusha, is the highest, the fourth is the Paramātma and the third is the Ātma.

183. The second is known as the Jiva and the first as Akshara; the Brahman conjoined with the Samsāra or the world-process thus abides with qualities and action.

184. The Suddhas who are all Yōgins do perceive in their own bodies the eternal splendour of the Brahman thus five-fold.

185. By Gobhila has been described in detail the Raja-Yōga devoted to the Brahman.

186 & 187. But Gargyayana herein says that the eternal Brahman abides as Ātma, the Pramātma, the Sūtrātma, Prathyagātma and the Jivātma.

188. One only is the supreme Brahman veiled, as it were, in white and sable forms (perhaps in light and darkness) shining verily as Ātma and An-ātma.

189. As is the form or embodiment or the manifestation of the Brahman, so are the Vidya or sciences; such studies are ordained in respect of persons in accordance with their authority and responsibility.

190. Thus in the exposition of the Pranava the totality or the whole conjoined into unity or many-ness is triplenatured; and four are the states of consciousness.

191 & 192. In this manner through the last subsections the eternal Brahman cognisible by study of all sciences has been explained to be five-fold by the great sage; the knower of the Brahman by means of Yōga ever attains unto the supreme state.

THUS THE FIFTH CHAPTER OF THE PRANAVA VADARTHA DEEPIKA ENTITLED THE BRAHMA - SWAROOPA-NIRUPANAM BY YOGANANDA.

M. P. WORKS, MOUNT ROAD, MADRAS.

SREE-LA-SREE AMBALAVANA DESIKAR AVERGAL,
HEAD OF THE TIRUVADUTHORAI MUTT, TANJORE DT.

ॐ

शिवमयम्

श्री ल श्री

**श्रीमत्कैलासनाथपरंपरागतमठदिव्यज्ञानाचार्य-
पीठाधिपतीनां अंबलवाणदेशिकानाम् ।**

अत्रायमुपोद्घातः

**नमः शिवाय गुरवे गोमुक्तिक्षेत्रमूर्तये ।
महाकैलासनाथाय परस्मै ब्रह्मणे नमः ॥**

आर्या महाभागाः !

विदितमेव हि तत्रभवतामिदम्, यदद्य श्रीमान् जगद्विख्यातकीर्तिः. डाक्टर्. सर्. यस्. सुब्रह्मण्यार्यः, संस्थाप्य हि स्थाने प्रकाशकस्य प्रख्यातविद्वद्वंशसंग्रहीतशास्त्रार्थरत्नं च पण्डितश्रीनिवासाचार्यं शुद्धधर्ममण्डलप्रबन्धानखिलांश्च संप्रकाशयन्नास्त इति । इदानीं तु तत्र प्रणववादार्थदीपिकासहितश्च प्रणववादप्रथमभागः, योगदीपिका, अध्यायानां च षट्त्रिंशत्या विभक्ता च श्रीभगवद्गीता, सनातनधर्मदीपिकाप्रथमभागः, प्रणववादद्वितीयभागश्चेत्येते प्रबन्धाः सन्ति मुद्रिताः प्रकाशिताश्च । किं च तेषां

प्रबन्धानां प्रत्येकमप्यस्त्युपोद्घातप्रबन्धः सरसगीर्वाणवाणीसमलङ्कृतस्तत्तत्प्रबन्धरहस्यार्थविशेषपरिमण्डितः प्रामाणिकसत्पण्डिताभिनन्द्यश्च पण्डितप्रकाशकविरचितः । अस्त्येवं तत्सुब्रह्मण्यार्यविरचितश्चाङ्गिलोपोद्घातोऽपि तादृशानां चाध्यात्मविद्याविचारपराणां प्रभूणामतीव रमणीयः । प्रशस्तौ च तावुभावुपोद्घातौ हि तत्तत्प्रबन्धार्थजिज्ञासुभिः प्रथमं सप्रेमभरं विज्ञेयौ भवेतामित्यस्माकमाशयः । किं च प्रकाशकहस्ताद्धि ते प्रबन्धाः सन्ति नः सगौरवं संप्रदापिताश्च तत्सुब्रह्मण्यार्येण । तथा समभ्यर्थिताश्च वयं शुद्धधर्ममण्डलप्रबन्धप्रकटनाभिवृध्यै, तत्तत्प्रबन्धार्थविचारसञ्जातप्रमोदानुरूपयोग्यतापत्रिकाप्रदानाय च । तत्र च भृशं कृतज्ञैरस्माभिः प्रणववादद्वितीयभागस्य तथान्येषां तन्मण्डलप्रबन्धानां च मुद्रापणे सप्रमोदं यथाशक्ति द्रव्यदानेनोपकुर्वद्भिश्च, एतन्मण्डलप्रबन्धविषया च योग्यतापत्रिकाऽपि दत्तास्ति । किं च तत्पण्डितसुब्रह्मण्यार्ययोरभ्यर्थनया, महता च प्रबन्धगौरवेण, ह्यस्माकं तत्प्रणववादद्वितीयभागस्य यथाप्रज्ञमुपोद्घातप्रबन्धरचनायां संभवति प्रवृत्तिः । तस्मादित्थं विरच्यते सोऽयमुपोद्घातप्रबन्धो ह्यस्माभिः ।

अस्ति च सहृदयैरिदं विज्ञेयम्—स एव हि भवत्युपोद्घातः, यश्च तत्तत्प्रबन्धप्रतिपाद्यार्थनिर्णायकः तदर्थबुभुत्सुप्रवृत्तिजनकश्च भवति । तत्तत्प्रबन्धार्थनिर्णयस्तु सुदृढया परीक्षया हि प्रकाशते । सेयं परीक्षा तु भवति नानैकान्तिकी, किं तु विना च स्वार्था-

ग्रहं सद्भिर्निगमनोपहिता हि सा प्रशस्यते । तदिदं खलु प्रेक्षावतामभ्युदयदं भवति, यद्धि तेषां निष्पक्षपातं तत्तच्छास्त्रपरीक्षकस्थानाधिरोहणम् । परं तु तत्स्थानाधिरोहणसाधनीभूता च शक्तिर्हि न सामान्यतः सर्वेषां संभवति, तस्याः स्वार्थाग्रहत्यागमूलत्वात् । स्वार्थाग्रहश्च—तत्तच्छास्त्रस्य तु प्रतिपाद्यार्थाश्च सादरं विज्ञेयाः, इति सद्विद्वत्स्वरूपानुरूपनिष्ठाभावरूपो भवति । किं च सर्वेष्वपि कार्येषु तत्स्वार्थाग्रहदोष एवायं भवति महांश्च प्रतिबन्धकः स्वकार्यसिद्धौ हि विदुषाम् । स एव हि तत्तत्प्रबन्धार्थोपलब्धिसाधनदृष्टिमावृणोति मेघ इव रश्मिमन्तम् । न केवलमयं दोषश्च पण्डितानामसाधारणम्, किं तु लोकाभ्युदयपरान्पण्डितान्प्रभुवर्यानपि नाटयति भूतगण इव प्राणिनः । विदितमेवेदानीमयं तत्र तत्र भवति । अस्तु नामैतत् । चकास्ति च प्रज्ञादृष्टिस्तु तत्तच्छास्त्रप्रतिपादितार्थविशेषविज्ञानादेव विपुला । न ह्यन्यशास्त्रार्थविचारात्स्वसमयशास्त्रावधेयसिद्धान्तार्थमोहः संभवेदधिकारिणामिति वक्तुं युक्तम्, यतश्च सर्वसमयशास्त्रार्थपरिज्ञानादेव भवति स्वसमयशास्त्रप्रतिपाद्यसिद्धान्तार्थनिर्णय इति हि पण्डितसमयसिद्धम् । आह चैवं हि विद्यानाथः प्रतापरुद्रीयस्यालङ्कारशास्त्रस्य प्रणेता—“ सर्वविद्याधिकत्वं हि पाण्डित्यं परिकथ्यते ” इति । तस्मात्सद्भिः परीक्षकैः स्वार्थाग्रहभरमन्यत्र निक्षिप्य सादरं विचार्यो भवति शास्त्रार्थः साधुरसाधुर्वेति । अयमेव हि प्राज्ञोपदेशः—शैववैष्णवादिदर्शनावलंबिनो हि महापुरुषाः, परित्यज्य स्वार्थाग्रहं समबु-

द्वयः, अपरित्यजन्तश्च स्वस्वरूपानुरूपं च धर्मं स्वस्वदर्शनप्रवर्तकाः, तत्तद्दर्शनशास्त्रार्थविचारेण तत्तदधिकारिस्वरूपानुरूपं च धर्मं विजानन्तस्तत्तत्समयलोकाभ्युदयमाशंसमानाः, स्वधर्मपरधर्मयोश्च साम्यवैषम्ये च स्वविशुद्धतुल्यबुध्या हि विमृशन्तः, स्वसमयनिश्चितस्वधर्मकार्याश्च भवन्तीति। अतो वयं श्रीकैलासनाथपरंपरागतदिव्यज्ञानाचार्यपीठं च सच्छैवसमयनियतं माठाधिपत्यमधिष्ठिता अपि प्रबन्धानिमांश्च सामोदं सम्मानयामः। अयमेव भवति सामान्यतो मठाधिपतीनां परमो धर्मः।

अस्ति च सिद्धान्तः सर्वेषामास्तिकानामस्ति ब्रह्मेति चैक एव। परं तु तद्ब्रह्मणः सगुणत्वनिर्गुणत्वादिस्वरूपपरिकल्पनेन, शिवविष्ण्वादिनामरूपनिर्णयेन च भवति समयभेदः। तत्तत्समयनिर्वाहकास्त्वाचार्याः स्वशास्त्रेषु सयुक्तिकप्रमाणबद्धोक्तिप्रत्युक्तिरूपैश्च वाक्यैः प्रधानतः स्वेष्टं साधयन्ति, प्रसङ्गात्परवादिनश्च खण्डयन्ति। न तेषां परवादिनिग्रह एव तात्पर्यमिति वक्तुं युक्तम्, तत्तद्दर्शनपराणां सर्वेषामास्तिकानां च परमपुरुषार्थस्य साक्षाद्वा परंपरया वा सिद्धत्वात्। अत एव हि सर्वेश्वरस्य सर्वदर्शनोपास्यत्वं तत्तद्दर्शनाधिकारिस्वरूपानुरूपपुरुषार्थप्रदातृत्वं वैषम्यनैर्घृण्यविरहेण समत्वं च शास्त्रसिद्धमित्युच्यते। यथा—

"समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः॥"

इति, श्रीभगवद्गीता भवति। किं च, अस्ति ब्रह्मविद्यापरेषु प्राचीनेष्वाधुनिकेषु च शास्त्रेषु—आत्माऽनात्मानौ, क्षराऽक्षरौ, भावाऽभावौ, जीवाऽजीवौ, मायामायिनौ, लोकाऽलोकौ, चिदचिदौ, पशुपाशौ, चेत्यादिव्यवहारः। एतद्द्वित्वमनुसृत्यैव नित्याऽनित्ये, सत्याऽसत्ये, ज्ञानाऽज्ञाने, सदसती, बन्धमोक्षौ, धर्माऽधर्मौ, व्यापकाऽव्यापकौ, कार्यकारणे चेत्यादिव्यवहारश्च। सति च किमनयोर्लक्षणं कथं वा ह्यनयोर्योगो वियोगश्चेति विचारे, यथानुभवं तैस्तैश्च प्रमाणैस्ते च निर्णयन्ति, तत्तद्दर्शनाचार्याः। अस्ति चाभ्यां परः परमात्मा तृतीयश्च ब्रह्म। इदमेव हि तत्त्वत्रयं भवति। यथा तथा वापि व्याख्यायते शास्त्रेषु तेषु चैतत्तत्त्वत्रयमेव तत्तत्समयाचार्यैः। वदन्ति च केचिदार्याः—व्यवहारदशायामेवैतत्तत्त्वत्रयम्, न पारमार्थिकदशायां चेति। यथा तथा वापि तैश्च तद्ब्रह्मणस्त्रित्वैकत्वमभ्युपगन्तव्यं भवेत्। तत्त्वत्रयमेव ह्युपासकानां धर्मपराणां च सत्यभावनया विज्ञेयमित्यस्माकं सिद्धान्तः। तदनुरोधेनैव कर्मज्ञानभक्तियोगाश्च तत्तदधिकारिसंसारनियता भवन्ति। तस्मात्सर्वेषामास्तिकानां सत्यपि समयभेदे, तत्तत्सामयिकशास्त्रार्थविज्ञाने, तत्प्रकटने, तत्तत्समयप्रवर्तकपण्डिताहर्णे च, न वयं हि दोषं समीक्षामहे। इदमेवास्मत्कुलसमयसिद्धं धनम्।

प्रणववादश्चायं प्रबन्धो महर्षिगार्ग्यायणविरचित इति तदुपोद्घातप्रबन्धादिभिश्च पूर्वैर्विज्ञायते । प्रबन्धममुमधिकृत्यास्मत्कर्णपथमागच्छति प्रवृत्तिश्च नानाविधा । परं तु बहवो महाभागाः पण्डिता राजानश्च प्रबन्धममुं तथान्यांश्च मण्डलप्रबन्धान्सम्मानयन्ति । एवं सर्. यस्. सुब्रह्मण्यार्यश्च तदेतेषां प्रबन्धानां प्रकटने च बद्धकङ्कणो भवति । अतः सोऽयं प्रबन्धश्च निष्पक्षपातं सादरं भवति च विचार्य एवेत्यस्माकमीदृशी प्रवृत्तिः । केचिदमुं प्रबन्धमार्षमिति, केचिच्चानार्षमिति, केचित्तु वर्णाश्रमधर्मनाशकमिति, अपरे तु सनातनधर्मप्रतिपादकमिति चादृष्ट्वैवैतत्प्रबन्धमाचक्षते । परं तु नास्माकं त्वेतादृशविचाराधिकारो हि प्रशस्यत इति प्रबन्धार्थ एव विचार्यो भवति । न केवलं प्रबन्धावतारविचारः, विना च प्रबन्धदर्शनं दूषणं भूषणं वा, प्रकृतप्रबन्धप्रतिपाद्यार्थसाध्वसाधुत्वनिर्णायकमस्ति । किं च न दृश्यतेऽत्रैवंविधः षोडशसहस्रग्रन्थात्मकः प्रणवव्याख्यानरूपश्च प्रबन्धो ह्यवरः । इदमेकं च सन्तोषस्थानमस्त्यस्माकम् । प्रबन्धकृता च शास्त्रारंभे प्रथमप्रकरणप्रथमतरङ्गे “इदं प्रणवशास्त्रं सार्वत्रिकम्, न केवलं वेदान्तपरम्, न मैमांसिकम्, न नैयायिकम्, न च वैशेषिकम्, न यौगिकम्, न सांख्यमिति च विज्ञेयम्, सर्वस्यैतदन्तर्गत्वात् । इदं च सर्वेषां वेदानां तदङ्गोपाङ्गानां शास्त्राणां च मूलं भवति । तस्मात्सर्वस्येदं मूलभूतमिति व्याख्यातम्” इति प्रणवस्वरूपाभिवर्णनपूर्वकं च स्वप्रवृत्तिरभिहितास्ति । अत एव हि शास्त्रेऽस्मिंश्च सर्वशास्त्राणां तदर्थानां च प्रणवार्थेन समन्वयः क्रियते महर्षिणा । निर्विवादश्चायमर्थो विदुषां भवेत् । न चैवं महाविष्णोः परत्वस्य तु “तत्र प्रणवस्वरूपो महाविष्णुः, स च सर्ववेदस्वरूपः । अतः विष्णुः ब्रह्मा शिवश्च विज्ञेयो भवति” इति तृतीयप्रकरणतृतीयतरङ्गारंभे प्रतिपादनाद्वैष्णवमिदं शास्त्रमिति वाच्यम्, महाविष्णुशब्देन सर्वब्रह्माण्डाधिकारिपुरुषस्वरूपस्यैव प्रतिपादनात् । तदुक्तमस्मिन्नेव प्रकरणे द्वितीयतरङ्गे—

“ध्यायन्तु चेश्वरं नित्यं शुक्लवर्णं चतुर्भुजम् ।
शङ्खचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितम् ॥
कौस्तुभाभरणं देवं नीलपीतांबरावृतम् ।
अनन्तमव्ययं रूपं निर्गुणं सगुणात्मकम् ॥”

इति । अत्र च “ईश्वरश्चाधिपतिस्वरूपः । अधिपतेः कार्यमेव भवति चतुर्भुजत्वम् । शुक्लवर्णं च ज्ञानेच्छाक्रियासमाहाररूपं प्रकाशात्मकं देवं ध्यायन्तु । शङ्खचक्रगदापद्मवनमाला इत्यत्र शङ्खशब्देन शब्दः’ चक्रशब्देन कालः, तयोः संबन्धश्च सदा संसरणरूपः । पद्मशब्देन संसरणम् । वनमालाविभूषणशब्देन सर्वस्य चैकत्वमावश्यकमिति चावधेयम् । एवं नीलपीतांबरं तमःप्रकाशयुक्तम्, कौस्तुभं सर्वेण संबद्धम् । निर्गुणं निषेधरूपम्, सगुणं रूपसंज्ञासहितम् । ध्येयमिति तदर्थः” इति महर्षिणैव भवति तच्छ्लोकार्थोऽभिवर्णितः । एवं तत्रैव—

"महाविष्णोः परं चैवमनन्ता गतिरव्यया ।
चतुष्टयक्रमं तत्र तादृशं विद्धि सर्वशः ॥"

इति, महाविष्णोः परमपि संसारस्य विद्यमानत्वं तदधिपतित्वं च विज्ञायते । एवं शिवस्यापि—

"शेते सर्वेषु भूतेषु सर्वसंहारकारकम् ।
त्रिनेत्रं पञ्चवक्त्रं च मुण्डमालाविभूषितम् ॥
व्याळमालाकुलं नित्यं परेशं पार्वतीपतिम् ।
नमामि जगदाधारं सर्वानन्दाभिगामिनम् ॥"

इति, तृतीयप्रकरणे चाष्टमे तरङ्गे सर्वोपास्यत्वमुक्तं भवति । अत्रत्यशिवत्रिनेत्रपञ्चवक्त्रमुण्डमालाव्याळादिपदानां च रहस्यार्थश्च महर्षिणैव प्रतिपादितो भवति । एवं तत्रैव—

"अकारोकारयोर्योगः कैलासः परमो गिरिः ।
तिष्ठते शङ्करस्तत्र भूतप्रेतादिसंयुतः ॥
नित्यं हालाहलं पीत्वा सर्वस्वं च विनश्यते ।
ज्ञात्वा विनाशं तेनैव तस्य नाशानुभावनात् ॥
अहमश्चैतदश्चैवं पूज्यतास्ति यथायथम् ।
शिवसन्दर्शनेनैवं सर्वशोको विनश्यति ॥
तद्विभूतिधरः प्राप्नोत्यखिलां संपदं सदा ।
आपदं हरते नित्यं धर्मकामार्थदायिनीम् ॥"

इति, प्रणवार्थत्वेन शिवस्वरूपं तदधिष्ठानस्वरूपं तद्धृतविभूतिस्वरूपं शिवभक्तमहिमा च सरहस्यं प्रतिपादितम् । किञ्चैवं तत्रैव—

"एतानि पञ्च शिवमन्त्रपवित्रितानि
भस्मानि कामदहनांगविभूषितानि ।
त्रैपुण्ड्रकेण रचितानि ललाटदेशे
लुंपन्ति देवलिखितानि दुरक्षराणि ॥"

इति, शिवविभूतिधारणस्य महिमा च प्रतिपादितास्ति । एवं शक्तेः स्वरूपं तस्याश्चोपास्यत्वं च तृतीयप्रकरणे सप्तमतरङ्गे प्रतिपादितम् । यथा—

"एषा च परमा विद्या शक्तिरूपा सनातनी ।
महाप्रतिष्ठिता चैषा सर्वस्थित्यन्तकारिणी ॥
शक्त्या चोत्पाद्यते सर्वं शक्तिरिच्छा परायणी ।
शक्त्या विनश्यते सर्वं शक्त्या सर्वस्थितिर्भवेत् ॥
इच्छा चावश्यकी नित्या हीच्छैवावश्यके सदा ।
तस्माच्छक्तिः परा सर्वा सर्वसिद्धान्तकारिणी ॥
सृष्टिस्थितिलयानां च शक्तिरेव हि कारणम् ।
आवश्यकपरं सर्वमतः शक्तिपरा क्रिया ॥
देव्या यया ततमिदं जगदात्मशक्त्या
निश्शेषदेवगणशक्तिसमूहमूर्त्या ।

तामंबिकामखिलदेवमहर्षिपूज्यां
भक्त्या नतास्मः विदधातु शुभानि सा नः ॥''

इति । एवं शक्तेरेव मायास्वरूपत्वं जगत्कारणस्य च ब्रह्मणस्तद्वैशिष्ट्यं च—

"सत्वं मायात्मकं ब्रह्म माया ब्रह्मात्मिका भवेत् ।
ब्रह्ममायाद्वयोर्योगे संसारानुप्रदर्शनम् ॥
यद्ब्रह्म त्रितयं रूपमात्मानात्मनिषिद्धकम् ।
माया त्रयावश्यकी च तया भेदो ह्यनन्वयः ॥
मायानन्यद्भवेद्ब्रह्म परं हृदयगोचरम् ।
ब्रह्मानन्या भवेन्माया सर्वमूलोपकारिणी ॥''

इति, तत्रैव सप्तमतरङ्गे प्रतिपादितम् । एवं तत्रैव—

"को वेत्ति भूमन्भगन्परात्मन्
योगेश्वरी क्रीडति च त्रिलोक्याम् ।
कथा कथं वा कति वा कदेति
विस्तारयन्क्रीडसि योगमायाम् ॥''

इति, भगवतः सर्वजगत्कारणभूतस्य परमात्मनः शक्तिश्च योगमायेति कथिता भवति । तस्मादत्र ब्रह्मस्वरूपसिद्धानां तत्तदधिकारिभिरुपास्यानां च मूर्तीनां स्वरूपं सरहस्यं च निरूपितं भवति महर्षिणेति विज्ञेयम् । एवं मूर्तीनां तत्त्वस्वरूपाभिवर्णनेन तत्तदुपासकानामुपास्यान्तरे द्वेषबुद्धिरपि न जायत इति च विज्ञेयम् ।

किं च शास्त्रेऽस्मिंश्च सर्वशास्त्राणां तदर्थानां च प्रणवार्थेन हि समन्वयश्च महर्षिणा क्रियते । निर्विवादश्चायमर्थः शास्त्रेषु । अतो मुमुक्षुभिश्च ब्रह्मविचारपरैरयं प्रबन्धः सम्यग्विचार्य एवेत्यस्माकमाशयः ।

अस्त्ययमोङ्काराख्यः प्रणवश्चाकारोकारमकारात्मक इति तु सर्वदर्शनसिद्धमेव । अत्रेदमवधेयम्—वस्तुत्रयमवलंब्यैव हि विद्याः सर्वा अपि प्रवर्तन्ते । विद्याकार्यं च संसारे भवति । संसारश्चतुर्विधः । प्रतिपुरुषमपि संसारचातुर्विध्यमस्ति । तथा चैवं त्र्यक्षरेण च चतुष्टयस्वरूपेण समष्टिव्यष्टयवस्थेन प्रणवेन, सर्वविद्यार्थाश्च विचारिता भवन्तीति मुनेर्मतमिति । तस्माद्विद्यास्वरूपस्य प्रणवस्य चैवमेव भेदः शास्त्रसंमतः । तदुपासकानां योगिनामन्येषां च नये हि प्रणवस्य सहस्रशो हि भेदः कल्पनीयः स्यात् । अत एव नारदपरिव्राजकोपनिषदि अष्टमोपदेशे तु अष्टाविंशत्युत्तरशतमात्रत्वं प्रणवस्योच्यते । यथा च तदर्थः "अकारोकारमकारार्धमात्रनादबिंदुकलाः कलातीता शान्तिशान्त्यतीतोन्मनी मनोन्मनी पुरी मध्यमा पश्यन्ती परा चेति सन्ति प्रणवस्य षोडशकलाः । भवन्त्यासां चतुर्भिः परिवर्तनेन चतुःषष्टिमात्राः कलाः । तथा तासां च प्रकृतिपुरुषद्वैविध्यादष्टाविंशत्युत्तरशतमात्रा भवन्ति प्रणवस्येति । एवंविधं प्रणवस्वरूपं च तत्रैवेत्थमुक्तम्—

"सर्वाधारः परं ज्योतिरेष सर्वेश्वरो विभुः ।
सर्वदेवमयः सर्वप्रपञ्चाधारगर्भितः ॥

सर्वाक्षरमयः कालः सर्वागममयः शिवः ।
सर्वश्रुत्युक्त ओं मृग्यः स कालोपनिषन्मयः ॥
भूतभव्यभविष्यद्यत्त्रिकालोदितमव्ययम् ।
तदप्योङ्कारमेवाद्य विद्धि मोक्षप्रदायकम् ॥"

इति । अस्त्यत्र च प्रणवोपासकानां ध्येयवस्तुस्वरूपं च साङ्गमभिहितम् । अस्य मन्त्रस्वरूपत्वे तत्सर्वमन्त्राद्योच्चारितत्वमुच्यते । अत एव मन्त्राणां परममन्त्रत्वमस्य शास्त्रसिद्धम् । अत एव च मन्त्रतन्त्रशास्त्रेषु, प्रणवस्य, ऋषिः छन्दः देवता च, तथा अङ्गन्यासकरन्यासौ च सर्वमेतच्च ध्येयवस्तुस्वरूपनिर्णयपूर्वकं यथाधिकारं च व्याख्यातमस्ति । तथा चैवं भवति तस्य च प्रणवस्य समष्टिस्वरूपत्वे त्वेकाक्षरत्वम्, व्यष्टिस्वरूपत्वे त्र्यक्षरत्वम्। अस्त्यक्षरेषु त्रिषु प्रत्येकमर्थभेदश्च । स यथादर्शनं दृश्यते । परं त्वात्मार्थकोऽकारश्च प्रथमः, उकारश्च संसारवाचको द्वितीयः, निषेधपरो ब्रह्मवाचकश्च मकारस्तृतीयः, इति, एवमकारेण ज्ञानमुकारेण क्रिया मकारेणेच्छा इति, एवं च समाहारोऽपि तुरीयः प्रणववाच्य इति, अकाराद्यक्षरवाच्येभ्यो ह्यतीतं वस्तु तुरीयं च समाहारवाच्यमिति च, प्रबन्धेऽस्मिन्सयुक्तिकप्रमाणै रुपपाद्यते । न च प्रणवे समाहारवाचकस्याक्षरस्यादर्शनान्न तुरीयवस्तुसत्वे प्रमाणमस्तीति वाच्यम्, तदकाराद्यक्षराणां च त्रयाणां समाहारद्वंद्ववृत्तौ समाहारस्यापि समासवाच्यस्य तदक्षरत्रयात्मक-

प्रणवार्थत्वात् । तत एव हि सन्त्येतेऽर्थाश्चत्वारः । तस्मादेव हि भवन्ति संसाराः ज्ञानक्रियेच्छासमाहारा इति शास्त्रस्यास्य सिद्धान्तः । सत्यपि यथादर्शनमर्थभेदे, चतुर्विधो विभागश्च भवति श्रुतिसिद्ध एव । अत एव प्रणवव्याख्यानपरायां च माण्डूक्योपनिषदि प्रणवस्य चतुष्टयप्रकारत्वमुक्तम् । तस्मात्प्रणवस्य चातुर्विध्यं युक्तमेवेत्यस्माकमाशयः ।

प्रबन्धोऽयं हि भवति प्रकरणत्रयात्मकः । तत्र च प्रथमं भवति प्रकृतिसन्धिप्रकरणं तरङ्गपञ्चकात्मकम् । तत्र च क्रमशः स्वशास्त्रार्थसंग्रहार्थप्रतिपादनपूर्वकं तदकारवाच्यात्मस्वरूपमुकारवाच्यानात्मसंसारस्वरूपं मकारवाच्यं तदुभयभिन्नं तदुभयात्मकं तदुभयसंसर्गनिषेधपरं च ब्रह्मस्वरूपं त्रयाणां संधिरूपो योगस्तत्समाहारार्थश्च, सर्वं महर्षिणा व्याख्यातं भवति । अत्रेदमवधेयम्— "एवमेव संसारात्मप्रतिषेधाश्च भवन्ति । यं विना न यस्योपस्थितिः न तयोः पृथग्भावो वक्तुं शक्यः, किन्तु स्वयमेक एव तिष्ठति । संसारस्त्वयमात्माधीनः, तथैवाऽऽत्मा संसाराधीनः । तदेवं निश्चयेन न तयोः पृथग्भावः समुपपद्यते । तयोः संबन्ध एव निषिद्धो भवति" इति प्रथमप्रकरणचतुर्थतरङ्गे महर्षिणोक्तः प्रणवार्थश्च संक्षिप्तः । संहितायां तु तदकारोकारौ भवतश्च परस्परसापेक्षौ । सत्यां हि तदपेक्षायां तयोरेकरूपत्वमायाति ओ इति । अधिकारी च तदोकारे, न तदकारोकारस्वरूपं तदर्थं वा जानाति,

किं त्वोकारं च तदर्थमेव जानाति । यस्य च पुनरकारोकारयोश्च प्रत्येकं हि जिज्ञासास्ति, तद्विज्ञानाय तदकारोकारयोः संबन्धस्य निषेधकं किमपि शास्त्रं वक्तव्यम् । नोचेदात्मानात्मनोश्चैकत्वभ्रमेण, पृथक्त्वेन प्रत्यगात्मविज्ञानं प्रकृतिविज्ञानं च न भवति । एवमो इति चैकत्वभ्रमेणाकारविज्ञानमुकारविज्ञानं च न पृथग्भवति । तथा हि सति प्रत्यक्षप्रमाणवादिनां लोकायतिकादीनां मतमेव सार्वजनीनं भवेत् । तस्मादात्मानात्मसंबन्धनिषेधकार्थकत्वं मकारस्य युक्तमेव इति । मकारस्य निषेधार्थकत्वं च न स्वतो भवति । किं तु संसारदृष्ट्या हि विज्ञायते । आत्मानात्मनोर्योगेनैव भवति संसारस्त्रितयात्मकः । अतो मकारस्यास्तित्वं नास्तित्वं च भवति संसारमूलमेव । सर्वशब्दमूलभूतयोः सर्वार्थवाचकयोरकारोकारयोर्योगे सति चास्योत्पत्तिः परिदृश्यते । अत एव हि सर्वाक्षरमूर्धन्यो भवति मकार, इति विज्ञेयम् । अमुमर्थमवलंब्यैव प्रणवार्थपरं च ‘ अहमेतन्न, इति महावाक्यं मुमुक्षुभोग्यमित्युच्यते हि महर्षिणा । इत्थं हि निषेधप्रकारः—अहमेतच्च न, एतदहं च न, अहं न, एतन्न, इति । ब्रह्मदृष्ट्या निषेध इति तु, नत्रियुक्तन्यायेन किं तदिति प्रश्ने, तदेकमेवेति विज्ञेयम् । आत्मानात्मयोगजस्य संसारस्य त्रितयभावस्तु गुणकृत एव । अतश्च संसारस्य त्रिगुणात्मकत्वं शास्त्रसिद्धम् । न च मकारस्याऽभावपरत्वे भावबोधकत्वं कथं संभवतीति वाच्यम्, शब्दशक्त्या हि मकारस्यार्थ-

द्वयमप्यस्तीति श्रुतिसिद्धत्वात् । “ मितेरपीतेर्वा ” इति माण्डूक्यश्रुतेर्मकारस्य तदुभयार्थकत्वम् । यथा यश्च स्वस्मिन्स्वस्वरूपेण तदात्मानात्मानौ मिनोति, स मः, इति । तथा च मित्यर्थकत्वे तदात्मानात्मयोगजत्रितयात्मकसंसारस्य, तद्योगनिषेधपरब्रह्मस्वरूपपरिमितत्वमस्तीतिभावः । अपीत्यर्थकत्वे तु मिनुतो यस्मिन्नात्मानात्मानौ समः, इति, तद्व्युत्पत्तिः । तथा चात्मानात्मलयश्च मकारार्थे भवतीति विज्ञेयम् । किं च तदात्मानात्मयोगनिषेधपरस्यापि तृतीयस्य च मकारस्य तस्मिन्नेव तुरीयांशे लयः कथितो भवति । अत एव “ यस्मिन्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ” इति तैत्तिरीयश्रुतौ च व्याप्तिर्योगश्च कथितं भवति । किं च मकारस्यास्ति दृष्टिद्वयम् । तत्र प्रथमा च संसारपरा, योगपरा च द्वितीया । तत्क्रमेण मकारस्य त्रितयावस्थावस्थितब्रह्मस्वरूपबोधकत्वम्, योगपरतुरीयवस्तुबोधकत्वं चेति विज्ञेयम् । अत एव “ वस्तुतस्तु न तेषां पृथग्भावसमुपपद्यते । न संसारश्चात्मनो भिन्नस्तिष्ठति । एवमात्मापि न संसाररहितस्तिष्ठति । एवं प्रतिषेधार्थकमकारं विना न चैतद्द्वयोरुपस्थितिर्भवति । अतोऽस्य प्रणवस्य भागत्रयेण कथनं केवलं सर्वबोधायेति मन्तव्यम् । प्राधान्यात्तु केवलमेकाक्षर एव सः । यथा चावयवी तदवयवेभ्यो भिन्नः परिदृश्यते । अत्र चोभयोः सत्ता त्वेकरूपैव भवति, एवमेव हि परं ब्रह्मेति विज्ञेयम् ” इति महर्षिणा त्रितयात्मकसंसारस्य ब्रह्मस्वरूपत्वम्, तुरीयस्यैक-

रूपत्वम्, तद्वाचकप्रणवस्य चैकाक्षरत्वं च प्रतिपादितम्। अत्र-मितिरेव व्याप्तिश्च निषेधपरा, सैवभक्तिरिति विज्ञेयम्। सशक्तिकं चात्मानात्मयोगनिषेधकं ब्रह्म भवति। तदेव हि ब्रह्म चिदचिच्छरीरम्, पशुपाशशरीरम्, तदेव चैकमेवाद्वितीयमिति च शास्त्रान्तरदृष्ट्या त्ववगम्यते।

अथ द्वितीयं च प्रकारयोगप्रकरणम्। योगे च भवंति यावन्तः प्रकाराः, तेषां सर्वेषां च स्वरूपमत्र प्रतिपादितं भवति। प्रकारस्तु त्रितयात्मकसंसरणमेव। तच्चैव भवत्यात्मानात्मविषयकं कार्यम्। यच्चैवं संसरणम्, तदेव ज्ञातव्यमिति सिद्धान्ताच्च सर्वस्मादवगम्यते। अत एव हि "सन्धीयतेऽस्मिन्सन्धिरिति व्युत्पत्या हि सर्वमोङ्कार एवेति विज्ञेयम्। यद्यपि संसारात्मप्रतिषिद्धं पृथगेव व्याख्यातमस्ति, तथापि तथाव्याख्यानं केवलानां तत्तत्स्वरूपविज्ञानार्थमेवेति बोध्यम्। वस्तुतस्तु द्वाभ्यामेव ब्रह्मसंसारशब्दाभ्यां सर्वं विज्ञेयं भवति, संसारनिषिद्धात्मन्यभेददर्शनात्। यच्च 'किंचिदस्ति तस्य संसारशब्दार्थत्वात्। एतत्त्रितयभिन्नं नास्तीति व्याख्यानाद्वा" इति तदुक्तार्थः सर्वोऽपि भवति प्रबन्धकृतोक्तः। तथा च त्रितयात्मकसंसरणाविज्ञानपूर्वकमेव तद्ब्रह्मविज्ञानमिति फलितम्। अत एव संसारस्य स्वरूपेण नित्यत्वं गुरुत्वं चेत्थमुक्तं मुनिना "अत एव सर्वेषां जगद्गुरुः, एष एव च संसारः स्वयमेव गुरुः शिष्यश्च भवतीत्यर्थः। जगदेव गुरुर्थस्य यो हि जगतो

गुरुरिति च समासार्थात्। इदमेवाध्ययनं तपः योगकरणं नियोगकरणं च भवति। अत एव संसारं समधीत्यैवं लभ्यतां स्वर्ग उत्तमः इति स्पष्टं भवति। संसारविज्ञानमेव स्वर्गेतिसाधनमिति तत्फलितार्थः" इति। एतेन संसारस्याऽनित्यत्ववादिनां मतमनभ्युपगतमृषिणा चेति विज्ञायते। वस्तुतः संसारस्याऽनित्यत्वं त्वेकरूपेणानवस्थितत्वमेव। तावता च न सर्वथा तस्याऽनित्यत्वं शङ्कनीयम्। तस्मात्प्रकारविज्ञानं च त्रितयात्मकमनेन भवत्यधिकारिणामिति विज्ञेयम्। यच्चैतत्प्रकरणद्वयमधिकृत्य वक्तव्यं विस्तरेण, तत्सर्वस्य पण्डितप्रकाशकविमर्शप्रबन्धे विशेषतो विचारितत्वेन, न पुनस्तद्विचारे त्वस्माकं प्रवेश उपपद्यते। परन्तु तत्सर्वमप्यस्माभिरभ्युपगतमेव सामोदमित्यवधेयम्।

ततश्च भवति क्रियाप्रकरणं तृतीयम्। सन्त्यत्र चैकोनचत्वारिंशत्तरङ्गाः। साकं हि प्रथमद्वितीयप्रकरणाभ्याम्, तरङ्गनवकेन तेन तृतीयप्रकरणेन च संप्रकाशितोऽस्ति, प्रणववादप्रथमभागः। द्वितीयभागश्चास्य प्रणववादस्य, आरभ्य दशमतरङ्गमाषड्विंशतरङ्गं सुपरिष्कृतः प्रकाशितोऽस्ति। तृतीयप्रकरणे च आदितः षोडशभिस्तरङ्गैः क्रमशश्चैवमर्था ह्युक्ता भवन्ति। तथा हि—प्रथमतरङ्गे च साङ्गोपाङ्गवेदतदध्ययनाध्येतृस्वरूपमध्ययनफलं तद्विज्ञानक्रमश्च, द्वितये च संसाराधिपतीनां लोकानां च क्रमः, तृतीये च महाविष्णोस्त्रिमूर्तीनां सूर्यादिगतेश्च स्वरूपम्, चतुर्थे

च सव्याहृतिश्च गायत्री महावाक्यमित्यादीनां स्वरूपम्, पंचमतरङ्गे च ऋग्वेदस्वरूपम्, षष्ठे च यजुर्वेदस्वरूपम्, सप्तमे च सामवेदस्वरूपम्, अष्टमे त्वथर्वणः स्वरूपम्, नवमे च तस्मिन्वेदानां च चतुर्णां ब्राह्मणस्य तु स्वरूपम्, दशमे चैवं वेदानामुपनिषदां स्वरूपम्, एकादशे च तदुपवेदस्वरूपम्, द्वादशे च वेदानां शुक्लकृष्णशाखास्वरूपम्, त्रयोदशे च वेदाङ्गानि, चतुर्दशे त्वध्ययनक्रमः, पंचदशे च तदुपाङ्गानां स्वरूपम्, षोडशे तरङ्गे च शास्त्राणां च स्वरूपं चेति, सर्वं यथावच्च साङ्गं प्रतिपादितं भवति। एवं षोडशभिश्च तरङ्गैः पुमर्थहेतुधर्मविज्ञानसाधनानि विद्याश्च साङ्गं ह्यभिवर्णिता भवन्ति। ततश्च पंचभिश्च तरङ्गैः परप्रेप्सुमुमुक्षूपास्यं चात्मस्वरूपं ब्रह्म पञ्चविधं चाभिवर्णितं भवति विशेषेण। ततश्च पञ्चभिस्तरङ्गैस्तद्ब्रह्मविज्ञानसाधनं च साङ्गमभिवर्णितं भवति। अत्र वक्तव्यार्थस्य संक्षिप्तस्य प्रणववादार्थदीपिकायां समीचीनमभिवर्णनेन, तावतैव प्रेक्षावतां तत्संक्षिप्तार्थविज्ञानं भवतीत्यस्माकमभिप्राय इत्यलम्।

प्रणवार्थप्रभाववर्णनपराणां च सर्वासां विद्यानां सत्यर्थविचारे हि प्रणववादप्रतिपादिताश्च सर्वेऽप्यर्थाः शास्त्रीया भवन्त्येव। तथाहि—

"प्रणवाद्याः स्मृता मन्त्राश्चतुर्वर्गफलप्रदाः।
तस्माच्च निस्सृताः सर्वे प्रलीयन्ते च तत्र वै॥

माङ्गल्यं पावनं धर्म्यं सर्वकामप्रसाधनम्।
ओङ्कारं परमं ब्रह्म सर्वमन्त्रेषु नायकम्॥

यथा पर्णं पलाशस्य शङ्कुनैकेन धार्यते।
तथा जगदिदं सर्वमोङ्कारेणैव धार्यते॥

सिद्धानां चैव सर्वेषां वेदवेदान्तयोस्तथा।
अन्येषामपि शास्त्राणां निष्ठाऽथोङ्कार उच्यते॥

प्रणवाद्या यतो वेदाः प्रणवे पर्युपस्थिताः।
वाङ्मयं प्रणवः सर्वं तस्मात्प्रणवमभ्यसेत्॥"

इति याज्ञवल्क्येनोक्तम्। अत्र च सर्वेषां वेदानां तदङ्गोपाङ्गानां तथान्येषां च शास्त्राणां सर्वार्थदानां च सर्वमन्त्राणां प्रणवमूलत्वम्, प्रणवस्य च सर्वजगत्कारणब्रह्मस्वरूपत्वम्, चाभिवर्णितं भवति। इदमेव हि सद्विद्वद्विचार्यम्—मुण्डमाण्डूक्याद्युपनिषत्सु च प्रणवार्थपरासु, प्रणवदर्शनात्त्रितयक्रमः चतुष्टयक्रमश्च विज्ञायते। किं तत्त्रितयम्, कश्च वा तच्चतुष्टयक्रमश्चेति विचार्यमाणे तदकारोकारमकाराणां प्रत्येकमप्यर्थभेदश्च दृश्यते। एवं विधेन हि प्रणवेन ज्ञानिभिः कर्मठैः भक्तैर्योगिभिश्च विज्ञेयाश्च सर्वेऽप्यर्था भवन्ति व्याख्याताः। किञ्चैषामधिकारिणां चतुर्णां च प्रत्येकमपि सन्ति बहवो भेदाः, इति। इत्थं हि दृश्यते तेषां त्रयाणां चाक्षराणामर्थभेदः शास्त्रेषु। तथा हि महानिर्वाणतन्त्रे च तृतीयाध्याये—

"अकारेण जगत्पाता संहर्ता स्यादुकारतः ।
मकारेण जगत्स्रष्टा प्रणवार्था उदाहृतः ॥"

इति, अकारोकारमकाराणां क्रमेण विष्णुशिवचतुर्मुखाश्च वाच्या भवन्तीति विज्ञायते । एवं ब्रह्मविद्योपनिषदि तेषामक्षराणां क्रमशः, ब्रह्मविष्णुमहेश्वरवाचकत्वादिकं चेत्थमुक्तं भवति—

"ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म यदुक्तं ब्रह्मवादिभिः ।
शरीरं तस्य वक्ष्यामि स्थानं कालत्रयं तथा ॥
तत्र देवास्त्रयः प्रोक्ता लोका वेदास्त्रयोऽग्नयः ।
तिस्रो मात्रार्धमात्रा च त्र्यक्षरस्य शिवस्य तु ॥
ऋग्वेदो गार्हपत्यं च पृथिवी ब्रह्म एव च ।
अकारस्य शरीरं तु व्याख्यातं ब्रह्मवादिभिः ॥
यजुर्वेदोऽन्तरिक्षं च दक्षिणाग्निस्तथैव च ।
विष्णुश्च भगवान्देव उकारः परिकीर्तितः ॥
सामवेदस्तथा द्यौश्चाहवनीयस्तथैव च ।
ईश्वरः परमो देवो मकारः परिकीर्तितः ॥
सूर्यमण्डलमध्येऽथ ह्यकारः शङ्खमध्यगः ।
उकारश्चन्द्रसङ्काशस्तस्य मध्ये व्यवस्थितः ॥
मकारस्त्वग्निसङ्काशो विधूमो विद्युतोपमः ।
तिस्रो मात्रास्तथा ज्ञेयाः सोमसूर्याग्निरूपिणः ॥

शिखा तु दीपसङ्काशा तस्मिन्नुपरि वर्तते ।
अर्द्धमात्रा तथा ज्ञेया प्रणवस्योपरि स्थिता ॥"

इति । अत्र चास्ति तुरीयमपि वस्तु प्रणवार्धमात्रावाच्यमिति विज्ञायते । एवम्—

"ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ध्येयं सर्वं मुमुक्षुभिः ।
पृथिव्यग्निश्च ऋग्वेदो भूरित्येव पितामहः ॥

अकारे तु लयं प्राप्ते प्रथमे प्रणवांशके ।
अन्तरिक्षं यजुर्वायुर्भुवो विष्णुर्जनार्दनः ॥

उकारे तु लयं प्राप्ते द्वितीये प्रणवांशके ।
द्यौः सूर्यः सामवेदश्च स्वरित्येव महेश्वरः ॥

मकारे तु लयं प्राप्ते तृतीये प्रणवांशके ।
अकारः पीतवर्णः स्याद्रजोगुण उदीरितः ॥

उकारः सात्विकः शुक्लो मकारः कृष्णतामसः ।
अष्टाङ्गं च चतुष्पादं त्रिस्थानं पञ्चदैवतम् ॥"

इति, ध्यानबिन्दूपनिषदि तदक्षरार्थाश्च प्रतिपादिताः । तथा च त्रयाणामेषां च वर्णानां नामरूपस्थानव्यापारभोग्यानि चेत्थं माण्डूक्योपनिषदि—"सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोङ्कारोऽधिमात्रं पादा मात्रा मात्राश्च पादा अकार उकारमकार इति । जागरितस्थानो वैश्वानरः प्रथमा मात्राऽऽप्तेरादिमत्वादाप्नोति एष वै सर्वान्कामानादिश्च भवति ।

य एवं वेद, स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वाद्वोत्कर्षतीह वै ज्ञानसंततिं समानश्च भवति, नास्याऽब्रह्मवित्कुले भवति, य एवं वेद । सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति, य एवं वेद । अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोङ्कारमात्मैव संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद" इति प्रतिपादितानि सन्ति । अत्रोपनिषद्भाष्यकर्तृभिश्च रामानुजीयैः, वासुदेवप्रद्युम्नसङ्कर्षणाऽनिरुद्धाख्याश्च मूर्तयः प्रणवार्थत्वेनाभिवर्णिता भवन्ति । तथा हि "जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्रा" इति वाक्यस्य "प्रथममात्रायामकारे जागरितस्थानवैश्वानरशब्दिताऽनिरुद्धदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः" इति व्याख्यातम् । एवं तन्माण्डूक्यप्रथममन्त्रभाष्ये च तैरेव "अकारोकारमकारार्धमात्रात्मकपादचतुष्टयवत्योङ्कारे, अनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवापरपर्यायविश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाख्यपादचतुष्टययुक्तब्रह्मदृष्टिविधानाय इदं प्रकरणमारभ्यते" इत्यकारादीनामर्थाश्च पूर्वोक्ता निरूपिताः । एवं शङ्करमतावलंबिभिर्विद्वद्भिः,आध्यात्मिकस्याधिदैविकेन सहितस्य प्रपञ्चस्य सर्वस्यैव स्थूलस्य पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकस्याऽनेनात्मना विराजा प्रथमपादत्वम्,तस्यैव सूक्ष्मस्यापञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मनो हि हिरण्यगर्भात्मना द्वितीयपादत्वम्, तस्यैव कार्यरूपतां त्यक्त्वा कारणरूपतामापन्नस्याऽव्याकृतात्मना तृतीयपादत्वम्, तस्यैव तु कार्यकारणरूपतां विहाय सर्वकल्पनाधिष्ठानतया स्थितस्य सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मना चतुर्थपादत्वम्" इति तदकारादिवाच्यं स्वरूपमभिहितम् । एवं सृष्टिस्थितिप्रळयतिरोधानाऽनुग्रहरूपपञ्चकृत्यवन्तो मूर्तयः प्रणववाच्या इति, शैवसमयाचार्याणां राद्धान्तः । तथा हि ब्रह्मसूत्रे चानन्दमयाधिकरणे नीलकण्ठभाष्ये—"मान्त्रवर्णिकमेव गीयते" इति सूत्रव्याख्यानावसरे "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मशब्दः प्रणववाचकः" इत्युपक्रम्य, "अस्मान्लोकात्प्रेत्य एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रम्येत्यादावन्नमयादीनां प्रत्येकं चेतनवाचकात्मश्रुतिसंबन्धात्संसारलोकादुत्क्रान्तस्य मुक्तस्य क्रमप्राप्यत्वावगमाच्च, एते सर्वथान्नमयादय आत्मनः पंच चेतनान्नाद्यनुमितपञ्चभूताधिष्ठातारः कारणभूताः पुरुषाः ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवसंज्ञाः, अन्नमयाद्यात्माधारस्य सदाशिवस्यानन्दमयस्यापि कारणं परमशिवाख्यं ब्रह्म तत्प्रतिष्ठेत्युच्यते । तदभेदादानन्दमयस्य ब्रह्मत्वव्यपदेशः" इति तदक्षरार्थः प्रतिपादितः । एषामेव हि पञ्चानां पञ्चब्रह्मोपनिषादा हि सद्योजातवामदेवाऽघोरपुरुषेशानवाच्यत्वं क्रमशः केचिदामनन्ति । ततश्च व्यष्टिभावस्य प्रणवस्य त्रितयक्रमे चतुष्टयक्रमे च तदकारादीनां चार्थाः बहुभिर्बहुधा ह्यभिवर्णिताः सन्तीति विज्ञायते ।

वैष्णवशास्त्रेषु कैश्चिदार्यैरकारस्य नारायणवाचकत्वम्, उकारस्य लक्ष्मीवाचकत्वम्, मकारस्य जीववाचकत्वम्, कैश्चिच्च तदुकारस्यावधारणार्थकत्वं चोक्तमस्ति । मकारवाच्यो जीवश्चाकार-

वाच्यनारायणायैव शेषभूतः, नान्येषामित्युकारस्यावधारणार्थकत्वमभ्युपगच्छद्भिः प्रणवार्थोऽभिवर्णितः । उकारस्य लक्ष्मीवाचकत्वमभ्युपगच्छतां त्वेवं प्रणवार्थः कल्पनीयः—श्रीमतेनारायणाय जीवः शेषभूत इति । एवं श्रीकाशीपुराणे चतुर्दशप्रधानलिङ्गमाहात्म्ये च"—

"अकारं सत्वसंपन्नमृक्क्षेत्रं सृष्टिपालकम् ।
नारायणात्मकं साक्षात्तमःपारे प्रतिष्ठितम् ॥
उकारमथ तस्याग्रे रजोरूपं यजुर्जनिम् ।
विधातारं समस्तस्य स्वाकारमिव चिन्तितम् ॥
मकारं स ददर्शाथ तमोरूपं विशेषतः ।
साम्नां योनिं लये हेतुं साक्षाद्रुद्रस्वरूपिणम् ॥
अथ तत्पुरतो धाता व्याधात्स्वनयनातिथिम् ।
विश्वरूपमथोङ्कारं सगुणं चापि निर्गुणम् ॥
अनाख्यानादसदनं परमानन्दविग्रहम् ।
शब्दब्रह्मेति यत्ख्यातं सर्ववाङ्मयकारणम् ॥
अथोपरिष्टान्नादस्य बिन्दुरूपं परात्परम् ।
कारणं कारणानां च जगतां जनकं परम् ॥
विधिर्विलोकयांचक्रे तपसा गोचरीकृतम् ।
सुसेवितारं पुरुषं प्रणमेद्यं परं पदम् ॥

अतस्तं प्रणवं शान्तं प्रत्यक्षीकृतवान्विधिः ।
त्रयीमयस्तुरीयो यस्तुर्यातीतोऽखिलात्मकः ॥
नादबिन्दुस्वरूपो यः स प्रैक्षि द्विजगामिना ।
प्रावर्तन्ते यतो वेदाः साङ्गाः सर्वस्य योनयः ॥
स वेदादिः पद्मभुवा पुरस्तादवलोकितः ।
वृषभो यस्त्रिधा बद्धो रोरवीति महोदयः ॥
स नेत्रविषयीचक्रे परमं परमेष्ठिना ।
शृङ्गाश्चत्वारि यस्यासन्हस्तासन् सप्त एव च ॥
द्वेशीर्षे च त्रयः पादाः स देवो विधिनेक्षितः ।
यदन्तलीनमखिलं भूतं भाविभवत्पुनः ॥
तद्बीजं बीजरहितं द्रुहिणेन विलोकतम् ।
लीनं मृग्येत यत्रैतदाब्रह्मस्तंभभाजजम् ॥
अतः सभाज्यते सद्भिर्यल्लिङ्गं तद्विलोकितम् ।
पञ्चार्था यत्र भासन्ते पञ्चब्रह्ममयं हि तत् ॥
आदिपञ्चस्वरूपं यत् निरैक्षि ब्रह्मणा हि तत् ।
तमालोक्य ततो वेधा लिङ्गरूपिणमीश्वरम् ॥"

इति, विशेषतश्चाभिवर्णितो भवति तदोङ्कारो ब्रह्मस्वरूपः । अत्र हि प्रणववाच्यस्य परब्रह्मणः स्वरूपपञ्चकं च व्यष्टिप्रणवसमुद्भूतैश्च पञ्चभिरालंबनैः संप्रतिपादितं भवति । इत्थं प्रमाण-

तया चोपपादितानां श्रुतिस्मृतिपुराणादिसिद्धानां च वाक्यानां सत्यर्थविचारे, प्रणववादप्रतिपादितार्थानां तदर्थैः सह समन्वयोऽपि विशेषत कर्तुं शक्यते। यथा—प्रणवावयवाच्च प्रथमादात्मवाचकादकारात्तु सात्विकाश्च जगज्जन्मादयः, विष्णोश्च स्वरूपम्, ज्ञानपरब्रह्मचर्यधर्मः, ऋग्वेदस्वरूपम्, आत्मधर्मश्चेत्यादि सर्वमवगम्यते। अत एवोक्तमृषिणा च प्रबन्धकृता—

"सात्विकानां समुत्पत्तिः संस्थितिस्तद्विनाशनम्।
फलं चावश्यकं तेषामृग्वेदश्च प्रभाषते॥
ऋग्वेदो ज्ञाननिष्ठः स्यादकारान्तर्गतस्तथा।
अहमः प्रतिबोधाय कृतं षोडशमण्डलम्॥
अष्टसु मण्डलेष्वेवं समाहारो व्यवस्थितः।
सार्वत्रिकत्वमूलेन ब्रह्माख्यानं व्यवस्थितम्॥
स्वयं हि विष्णुना दत्तो ऋग्वेदो ज्ञानगोचरः।
अथर्वज्येष्ठपुत्राय ददौ ब्रह्मा सनातनः॥"

इति, प्रणववादतृतीयप्रकरणपञ्चमतरङ्गे। एवं प्रणवावयवाच्च द्वितीयात्संसारवाचकादुकारात्तु, राजसाश्च जगज्जन्मादयः, कार्यब्रह्मस्वरूपम्, कर्मपरश्च गार्हस्थ्यधर्मः, यजुर्वेदस्वरूपम्, संसारकर्मधर्मश्चेत्यादि सर्वमवगम्यते। अत एव च तेन महर्षिणा—"प्रकाराख्यानाच्च क्रियायाश्चात्राभिहितत्वं भवति, यजनं क्रियते

सर्वं यजुरिति तदर्थात्। कारणव्यवहारः, कार्यकारणयोः संबन्धः, कर्तृकरणसंबन्धः, कर्तृकरणयोर्व्यवहारः। कर्तृकरणकार्यप्रयोजनसंबन्धः, अन्यदपि तदावश्यकञ्च सर्वं यजुर्वेदोपन्यस्तं भवति" इति षष्ठतरङ्गे यजुर्वेदवेद्यार्था उक्ताः। एवमेव—

"अहमेतन्नेति वाक्यस्यैतन्मात्रं च यद्भवेत्।
उकारान्तर्गतं तच्च सर्वं प्रोक्तं स्वयंभुवा॥"

इति च तत्रैव। एवं प्रणवावयवाच्च तृतीयान्निषेधवाचकान्मकाराच्च तामसाश्च जगज्जन्मादयः शिवस्वरूपम्, इच्छापरश्च वानप्रस्थधर्मः सामवेदस्वरूपम्, इच्छापरायाश्च शक्तेः स्वरूपं चेत्यादि सर्वं परिबुध्यते। तदुक्तमृषिणा—

"नकारात्मा ह्ययं वेदः सामवेदस्तदिच्छया।
इच्छारूपाद्धि संबन्धादृग्यजूभ्यां तु चान्तिमः॥
तृतीया महती विद्या सामविद्या परायणी।
सर्वनिष्ठा च संबद्धा सर्वरूपानुगामिनी॥"

इति, सप्तमतरङ्गे। एवं समासार्थात्समाहारात्तु तुरीयात्प्रणवान्त्यार्धमात्राच्च—शुद्धाश्च जगज्जन्मादयः, महाविष्णुस्वरूपं समाहारपरश्च सन्यासधर्मः, अथर्ववेदस्वरूपम्, समाहारात्मको योगश्चेत्यादि सर्वं विज्ञातं भवति। तदुक्तमृषिणा—

"ज्ञाननिष्ठो भवेद्विष्णुः क्रियानिष्ठः प्रजापतिः।
इच्छानिष्ठः शिवः साक्षान्महाविष्णुः समाहृतः॥

ज्ञानेच्छे च क्रिया चैव महाविष्णुरितीरितम् ।
ज्ञानं विष्णुरिति प्रोक्तं क्रिया ब्रह्मा सनातनः ॥
इच्छा शिवः समाख्याता सर्वेभ्यो विश्वसंस्थितिः ।"

इति, तृतीयप्रकरणद्वितीयतरङ्गे । अत्र प्रणवाक्षरवाच्यानां च मूर्तीनां स्वरूपं तेषां स्वभावः ; तेषामावश्यकत्वं च प्रतिपादितम् । एवं प्रणवाक्षरवाच्यानां च वेदानां चतुर्णां स्वरूपमित्थम्—

"ऋग्वेदश्च ज्ञाननिष्ठो यजुर्वेदः क्रियापरः ।
इच्छापरः सामवेदः सिद्धान्तोऽथर्वसंज्ञकः ॥
चतुर्णां च समाहारो ब्रह्मसंज्ञा परावरा ।
प्रत्येकं तन्नविज्ञेयं भ्रमदोषयुतान्तरम् ॥"

इति, तृतीयप्रकरणप्रथमतरङ्गे हि महर्षिणोदितम् । इत्थं प्रणवाक्षरवाच्यानां च वेदाधिकारिणां स्वरूपमुक्तं च महर्षिणा—"अथ चतुर्णां ऋग्यजुस्सामाथर्वणां वेदानामधिपतयः महाविष्णुविष्णुशिवब्रह्माणश्च विज्ञेया भवन्ति । महाविष्णोश्च संभूतः समाहारप्रवचनपरोऽथर्वणो वेदः । विष्णोः सकाशाज्ज्ञाननिष्ठश्च ऋग्वेदः । यजुर्वेदः क्रियानिष्ठश्च ब्रह्मणः, शिवाचेच्छानिष्ठः सामवेदः" इति । एवं वेदानां प्रत्येकमाश्रमधर्माश्च प्रणवाक्षरावधेयाः प्रोक्ताश्चैवं महर्षिणा तृतीयप्रकरणे पञ्चमतरङ्गे—

"ज्ञानविद्यां च ऋग्वेदाद्ब्रह्मचर्यादिभावना ।
यजुर्वेदेन गार्हस्थ्यं वानप्रस्थं तु सामतः ॥

संन्यासोऽथर्ववेदेन ब्रह्मतत्वमिदं भवेत् ।"

इति । एवं तदक्षरार्थचतुष्टयपराधिकारिणां मुमुक्षूणां हि प्रत्येकं फलं चेत्थमुक्तं तत्रैव षष्ठतरङ्गे—

"अकारस्मरणेनैव सायुज्यं लभते नरः ।
केवलोकारबोधेन सालोक्यं मुक्तिसंग्रहम् ॥
सारूप्यं च मकारेण संबन्धस्त्रितयात्मकः ।
अनादित्वादनन्तत्वात्सामीप्यं मोक्ष उच्यते ॥"

इति प्रबन्धकृतैव । एवमङ्गानि सोपाङ्गानि, उपवेदाश्चेत्यादि सर्वं सांसारिकजनधर्माधर्मविवेकसाधनं शास्त्रं च प्रणवाक्षरादवधेयमिति श्रुतियुक्तिस्वानुभवैश्च तत्र तत्र निरूपितं भवति महर्षिणा । एवमधिष्ठानादिपञ्चककार्यस्य संसारस्य च त्रितयात्मकस्य ब्रह्मस्वरूपत्वं च तत्र तत्र च सिद्धान्तितमस्ति ।

सर्वान्तर्यामी ब्रह्मस्वरूपश्चात्मैव सर्वैः समुपास्यः, कर्मभक्तिज्ञानयोगाश्च तदुपासनासाधनानि, मुमुक्षुभिश्च तदात्मानात्मशरीरं शुद्धं च ब्रह्म विद्याभिर्विचार्यम्, ब्रह्मसामीप्यमेव परमं प्राप्यं फलमिति च प्रबन्धस्यास्य सिद्धान्तः । तस्मादयं महर्षिविरचितश्च प्रणववादः ब्रह्मविचारपरैर्मुमुक्षुभिर्विचार्य एव भवतीत्यस्माकमाशयः । किञ्च प्रबन्धेऽस्मिन्व्याकरणप्रक्रियाविरुद्धं गूढार्थं च शब्दस्वरूपं विशेषतस्तत्र तत्र च दृश्यते । तच्च शास्त्रान्तरविशेषविज्ञान-

विभवात्कथं चिदपि समीचीनं बोद्धुं शक्यते। सुचिरं चास्य प्रबन्धस्य विचारे महार्था ह्यनेकाश्चावगन्तुं शक्या भवन्तीत्यस्माकमाशयः। प्रणववादार्थदीपिकायां च तदुपहितायाम्, तथा पण्डितप्रकाशकविमर्शे च, प्रणववादप्रबन्धवेद्या ह्यर्थविशेषाः प्रमाणबद्धाश्च व्याख्याता भवन्ति। तत एव ह्येतावता चोपोद्धातेन वक्तव्यं विषयं च परमेश्वरार्पणपूर्वकमब्रूम। तस्मात्प्रबन्धश्चायमाचन्द्रतारं विजयताम्, एतादृशमण्डलप्रबन्धप्रकटनाभिवृद्धिमाकाङ्क्षन्तः सर्वे महाभागाः डाक्टर्—सर्. यस्. सुब्रह्मण्यार्यप्रभृतयः, पण्डितः प्रकाशकश्च श्रेयसा यशसा दीर्घायुष्येण सुखेन चाभिवर्द्धन्तामिति सर्वेश्वरः च सर्वमङ्गळापतिः सर्वपतिः पशुपतिः सविनयं प्राथ्यते।

इत्थम् श्रीगोमुक्तिक्षेत्रस्थश्रीकैलासनाथ मठाऽधिपतिः १०—३—१९१९.	अंबलवाणदेशिकः.

ॐ

प्रकाशकस्य

सविनयकार्तज्ञविज्ञापनम्।

आर्या महाभागाः!

प्रकाशकस्यानिभिस्तु तत्तच्छास्त्रार्थदिदृक्षुभ्यः सहृदयेभ्यस्तत्तदधिकारिभ्यश्च प्रबन्धममुं च प्रणववादद्वितीयभागरूपमधिकृत्य सविनयं सप्रमाणं च वक्तव्यो विषयश्च सर्वोऽपि, अस्मच्चोळमण्डलमण्डनायमानगोमुक्तिक्षेत्रविराजमानश्रीकैलासपरंपराधीनसच्छैवसमयप्रतिष्ठापकाचार्यमठसंस्थापिताचार्यपीठं च समधिष्ठितैः सर्वशास्त्राभिज्ञैः श्रीपार्वतीरमणचरणारविन्दानुषक्तमानसैः सन्महापुरुषलक्षणलक्षितैर्यतिवर्यैश्च श्री-ल-श्री अंबलवाणदेशिकैः, सामोदं विरचितेन सरसगंभीरातिललितनिर्लिपवाणीविलासेन सद्विद्वज्जनश्लाघनीयेन च मान्योपोद्धातेन भवति समीचीनं सङ्क्षिप्तं च प्रतिपादितः। तावतैव हि भवति सुदृढतमा प्रवृत्तिश्च सतां सहृदयानां च प्रणववादप्रतिपाद्यविषयजिज्ञासायाम्, यतश्च तस्मिन्महनीयोपोद्धाते हि—तत्तच्छास्त्राणां सद्विद्वत्कार्यपरीक्षायाः प्रकारः, सद्विद्याधिकारिणां स्वरूपम्, अस्ति ब्रह्मेति वदतां च सर्वेषां समयानां तदुपास्येश्वरस्य च परमार्थतः समत्वम्, एतत्प्रबन्ध

प्रतिपाद्यविषयगौरवनिरूपणपूर्वकं तस्य मुमुक्षुजनविचार्यत्वम्, प्रबन्धेऽस्मिंश्च महर्षिभ्याख्यातानां च प्रणवार्थानां श्रुतिस्मृतीतिहासागमपुराणादिसिद्धत्वसमर्थनम्, प्रबन्धस्यास्य यथा विभागं संग्रहार्थनिरूपणं चेत्यादि सर्वं भवति समञ्जसं निरूपितम्। एवं तन्महनीयोपोद्घातरचनायै चानर्घस्वसमयदानेन, प्रणववादद्वितीयभागस्यास्य प्रबन्धस्य मुद्रापणाय पुष्कलद्रव्यदानेन च, शुद्धधर्ममण्डलशास्त्रकप्रटनाभिवृद्धिमाशंसमानेभ्योऽभ्यर्हितगुणगणेभ्यश्च तेभ्यो देशिकेभ्यो वयं सविनयं शाश्वतं च कार्तज्ञं समर्पयामः।

वदान्यवरास्ते महाभागा देशिकास्तु, एतन्मण्डलप्रबन्धानां तत्र विशेषतश्च श्रीगीताभाष्यखण्डरहस्यस्य च मुद्रापणेऽपि द्रव्यं च संपूर्णं संप्रयच्छन्तीत्येतच्च विजानन्तो महाभागाः पण्डिताः केचित्, उत्तमश्लोकानां च तेषां देशिकानां चरितं च प्रबन्धरूपमस्मत्संप्रतीक्षन्ते। तच्चेश्वरकृपया ह्यचिरादेव विरचितं प्रकाशितं च भविष्यतीति मन्यामहे। अद्य हि सप्रोदं तद्देशिकचरितदिदृक्षुभ्यः सविनयमित्थम्—तेषां श्री-ल-श्री अंबलवाणदेशिकानां दिव्यमङ्गळविग्रहचित्रं च पुरस्तादस्य प्रबन्धस्य संप्रतिष्ठापितं भवति, इति सकार्तज्ञं विज्ञापयामः।

इत्थम्,
प्रकाशकः
पण्डित के. टि. श्रीनिवासाचार्यः

शुद्धधर्ममण्डलविद्यानिकेतनम्,
२०—४—१९.

ॐ

प्रणववादार्थदीपिका ॥

तत्र

चतुर्थोऽध्यायः ॥

नरनारायणौ देवौ शुद्धसंकल्पनायकौ।
योगदेवीं तथान्यांश्च शुद्धान्सिद्धान्नमाम्यहम् ॥ १ ॥

अथ प्रणववादस्य गार्ग्यायणमहर्षिणा।
भागे चास्मिन्द्वितीये तु योऽर्थः प्रोक्तो विशेषतः ॥ २ ॥

तस्यार्थस्य हि संक्षिप्तां दीपिकां कारिकामहम्।
करोमि बालबोधार्थं सन्तस्तुष्यन्तु निर्मलाः ॥ ३ ॥

क्रियाप्रकरणे त्वस्मिन्तृतीये प्रेप्सुभिः परम्।
प्रकारयोगतत्त्वज्ञैः सर्वमावश्यकं परम् ॥ ४ ॥

इति स्वकर्मनिरतैर्विज्ञेयश्च सनातनः।
योऽर्थस्तस्य स्वरूपन्तु वर्णितं स्यान्महर्षिणा ॥ ५ ॥

सर्वेषां चैव लोकानां पुमर्थानर्थसाधनौ।
धर्माधर्मौ हि वेदेऽस्मिन्साङ्गोपाङ्गं व्यवस्थितौ ॥ ६ ॥

पुरुषैरर्थ्यमानश्च तथा वेदानुशिक्षितः ।
शुद्धाभ्युदयहेतुश्च यः स्याद्धर्मः स उच्यते ॥ ७ ॥

योऽयं धर्मविरुद्धः स्यात्सोऽधर्म इति निश्चयः ।
तयोस्तु लक्षणं चैव शास्त्रेषूक्तमनेकधा ॥ ८ ॥

इति पूर्वतरङ्गेषु नवसु प्रणवार्थदम् ।
साङ्गोपाङ्गस्य वेदस्य तत्कर्तॄणां च लक्षणम् ॥ ९ ॥

वेदमातुश्च गायत्र्यास्तथा लोकाधिकारिणाम् ।
संसाराधिपतीनां च स्वरूपमभिवर्णितम् ॥ १० ॥

दशमेऽस्मिन्तरङ्गेऽत्र गार्ग्यायणमहर्षिणा ।
वर्ण्यते चोपनिषदां स्वरूपं सप्रकारकम् ॥ ११ ॥

सनातनस्य वेदस्य स्वरूपाच्च स्वभावतः ।
भेदस्त्वनन्तो विज्ञेयश्चेति ब्रह्मविदां मतम् ॥ १२ ॥

सामान्यतो हि द्वौ भेदौ कथितौ हि महर्षिभिः ।
मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति तदर्थश्चेत्थमुच्यते ॥ १३ ॥

प्रयोगसमवेतार्थज्ञापको मन्त्र उच्यते ।
तस्माद्भिन्नो वेदभागो ब्राह्मणं चेति निर्णयः ॥ १४ ॥

गार्ग्यायणस्तु भगवान्वेदान्विभजते त्रिधा ।
मन्त्रो ह्युपनिषच्चेति ब्राह्मणं चेति शास्त्रतः ॥ १५ ॥

यथा ह्यवयवी कश्चित्पूर्णोऽस्त्यवयवैस्तथा ।
ब्राह्मणोपनिषन्मन्त्रैः पूर्णो वेदश्च दृश्यते ॥ १६ ॥

ब्राह्मणोपनिषन्मंत्रस्वरूपज्ञानपूर्वकम् ।
यच्च स्याद्वेदविज्ञानं तत्पूर्णमिति कथ्यते ॥ १७ ॥

येन वै स्थूलतत्त्वानि वर्ण्यन्ते च यथाक्रमम् ।
यथारूपं च वेदेषु तद्ब्राह्मणमितीरितम् ॥ १८ ॥

इत्थं तत्त्वस्वरूपं हि विज्ञेयं पण्डितोत्तमैः ।
कारणं सत्परं नित्यं वस्तु तच्चेति कथ्यते ॥ १९ ॥

तस्य भावस्तु तत्त्वं स्यादिति तत्त्वविदां मतम् ।
मतभेदेन तत्त्वानां संख्या चास्ति सुनिश्चिता ॥ २० ॥

चतुर्विंशतितत्त्वानि प्राकृतानीति निर्णयः ।
अहमेकं परं तत्त्वमितरत्प्राकृतं विदुः ॥ २१ ॥

स्थूलं सूक्ष्ममिति द्वौ हि भेदौ प्राकृततत्त्वगौ ।
प्राकृतानां हि तत्त्वानां सृष्टिः शास्त्रेषु वर्णिता ॥ २२ ॥

इमानि स्थूलतत्त्वानि सर्वकार्यक्षमाणि च ।
महद्बुद्धिस्तथाकाशो वायुस्तेजस्तथा पराः ॥ २३ ॥

आपः पृथ्वीति चोक्तानि गार्ग्यायणमहर्षिणा ।
एवमेव हि सूक्ष्माणि तत्त्वानि कथितानि हि ॥ २४ ॥

प्रत्येकं चैव तत्त्वानां ह्यणवः परमाणवः ।
युक्ताश्चेश्वरसङ्कल्पात्सन्त्यन्योन्यं स्वभावतः ॥ २५ ॥

अणूनां चैव योगात्तु सृष्टिर्नानाविधा भवेत् ।
तत्त्वेषु तादृशैस्तत्त्वैः सृष्टिः पञ्चीकृता मता ॥ २६ ॥

स्थूलसूक्ष्मस्वरूपा तु सृष्टिः सर्वापि चाणुषु ।
जायते क्रमशस्तस्माज्जगत्सर्वं विवर्धते ॥ २७ ॥

ज्ञानमिच्छाक्रिया चैव समाहारस्तथा परः ।
एतैश्चतुर्भिर्भेदैश्च परमाणुश्चतुर्विधः ॥ २८ ॥

कर्ता संसारकार्यस्य परमाणुर्भवेदतः ।
नास्त्यस्य जगतः सृष्टिर्विना च परमाणुभिः ॥ २९ ॥

तैरेवस्थूलतत्त्वानां परिपुष्टिस्तु जायते ।
ततः सर्वजगद्बीजं परमाणुरितीर्यते ॥ ३० ॥

अतश्च परमाणूनां सृष्टिः सन्निहिता च या ।
सैव चोपनिषद्भिश्च यथातत्त्वं हि वर्ण्यते ॥ ३१ ॥

प्रत्येकं परमाणूनां स्वरूपं कार्यमेव च ।
सामानाधिकरण्यं च तद्विरोधश्च सर्वशः ॥ ३२ ॥

सर्वं प्रयोजनं चैव संबन्धश्च परोदयः ।
सर्वं ह्युपनिषद्भिश्च वर्णितं स्याद्यथाविधि ॥ ३३ ॥

चतुर्णामपि वेदानां प्रत्येकं च यथाक्रमम् ।
भवन्ति चोपनिषदश्चतस्र इति निर्णयः ॥ ३४ ॥

तस्मादेवोपनिषदः प्रोक्ताः सन्त्यत्र षोडश ।
अष्टोत्तरशतं चैव सार्धद्विशतमेव च ॥ ३५ ॥

यच्चास्त्यत्रोपनिषदां तच्च सर्वं स्वभावतः ।
षोडशोपनिषद्भाष्यरूपमेवेति निश्चितम् ॥ ३६ ॥

एवं ब्राह्मणभागार्थो विज्ञेयः स्यान्मनीषिभिः ।
स्वरूपं स्थूलतत्त्वानां ब्राह्मणैरभिवर्णितम् ॥ ३७ ॥

प्रत्येकं च तथा तेषां स्वरूपं च चतुर्विधम् ।
यथा हि चोपनिषदां भेदाः षोडश वर्णिताः ॥ ३८ ॥

प्रतिवेदं ब्राह्मणानां तथा भेदाश्च कीर्तिताः ।
यथा ह्युपनिषद्भिश्च वर्णिताः परमाणवः ॥ ३९ ॥

ब्राह्मणैः स्थूलतत्त्वानि वर्णितानि तथात्र हि ।
ब्राह्मणानि च सर्वाणि कर्मार्थानीति निश्चयः ॥ ४० ॥

तृतीयो मन्त्रभागार्थश्चेत्थमन्त्रविचारतः ।
सर्वेषां निश्चयो येन येन सर्वं सुरक्षितम् ॥ ४१ ॥

शब्दक्रमसमायुक्तस्तदनुष्ठानलक्षितः ।
भाति यः शब्दशक्त्या च स मन्त्र इति कथ्यते ॥ ४२ ॥

मन्त्रवाच्या ब्रह्मशक्तिर्मकारार्था परायणी ।
तस्याः संसारकार्यं च सर्वं समभिजायते ॥ ४३ ॥

ब्राह्मणस्योपनिषदः समाना च भवेदिह ।
श्रुतिरित्येव संज्ञा च श्रुतेर्व्याख्यानतो भवेत् ॥ ४४ ॥

वेदमात्रस्य संज्ञा तु मन्त्र इत्युच्यतेऽत्र हि ।
स मन्त्रश्च श्रुतिश्चैव ह्येवं भेदेन बुध्यते ॥ ४५ ॥

संसारेऽस्मिंश्च सर्वत्र वृद्धिरेव सनातनी ।
क्षयस्त्वत्र हि नास्तीति सयुक्तिकमुदाहृतम् ॥ ४६ ॥

तस्माच्चोपनिषद्विद्या विज्ञेयास्ति मुमुक्षुभिः ।
एवं चोपनिषद्विद्या वर्णितात्र महर्षिणा ॥ ४७ ॥

अथात्रैकादशे चास्मिन्तरङ्गे तु महर्षिणा ।
उपवेदस्वरूपार्थः सरहस्यं विचारितः ॥ ४८ ॥

त्रयाणां ब्राह्मणादीनां समाहारार्थकश्च यः ।
उपवेदः स विज्ञेयश्चेति गार्ग्यायणोऽब्रवीत् ॥ ४९ ॥

वेदोपनिषदोश्चैव ब्राह्मणस्यापि सर्वथा ।
प्रत्येकमुपवेदश्च भवेदेकः सनातनः ॥ ५० ॥

प्रत्येकं परमाणूनां स्वरूपं कार्यमेव च ।
सर्वं ह्युपनिषद्भिश्च तद्व्याख्यातं यथाविधि ॥ ५१ ॥

तथा तेषां सहान्यैश्च यथांशं च यथाविधि ।
यथाकालं यथादेशं यथावस्थं यथाक्रमम् ॥ ५२ ॥

यथारूपं यथाशक्ति यथाकर्म यथावपुः ।
तथा यथावश्यकं च यथाकार्यं विशेषतः ॥ ५३ ॥

समाहारः समायोगो ह्युपवेदेन वर्णितः ।
समायोगप्रकारस्तु विज्ञेयश्चेत्थमत्र हि ॥ ५४ ॥

प्रत्येकमपि लोकानां कश्चित्कर्ता परः पुमान् ।
अस्तितेनैव संसारव्यवसायश्च कल्प्यते ॥ ५५ ॥

तत्तत्सूत्रगतैर्जीवैः संसारव्यवसायिभिः ।
सृष्टिचक्रं समापन्नैस्तदीशाज्ञा प्रतीक्ष्यते ॥ ५६ ॥

यत्र यस्य यादृशं च ज्ञानाद्यावश्यकं भवेत् ।
तादृशान्परमाणूंश्च तत्र तस्य विशेषतः ॥ ५७ ॥

नियोजयति चेशोऽपि यथाप्राक्कर्मसंस्थिति ।
परमाणुप्रयोगोऽयमुपवेदानुशिक्षितः ॥ ५८ ॥

किञ्चात्र परमाणूनां कर्म योगस्य साधनम् ।
त्रिविधं चेति तत्प्रोक्तमिदमित्थं निरूपितम् ॥ ५९ ॥

ज्ञानं च ज्ञानसामर्थ्यं येन सार्वत्रिकेण च ।
तत्प्रयोजनसामर्थ्यं कमर्णा च समाहृतम् ॥ ६० ॥

तत्कर्म प्रथमं ज्ञेयं द्वितीयं त्वेवमुच्यते ।
यस्मिन्कर्मचिकीर्षास्ति न तच्छक्तिश्च तादृशी ॥ ६१ ॥

तत्प्रयोजनसामर्थ्यं नैव तत्कर्म तादृशम् ।
तृतीयं कर्म चैतत्स्याच्चिकीर्षा यत्र नैव हि ॥ ६२ ॥

सामर्थ्यमात्रमस्त्येव तदित्थं कर्म भावितम् ।
पूर्वजं च यथा कर्म नियतं यच्च यस्य हि ॥ ६३ ॥

तथा तस्येह भवति कर्म सर्वं च दैहिकम् ।
सर्वं तदनुरूपं च स्वरूपमभिजायते ॥ ६४ ॥

एवं चतुर्विधा सृष्टिः ह्युपवेदनिरूपिता ।
चतुर्णामुपवेदानां चार्चितत्वमिहोच्यते ॥ ६५ ॥

आवश्यकेन रचितः स्यान्महाविष्णुना च यः ।
वेदः सोऽयमार्चितः स्यादित्यत्र हि निरूपितम् ॥ ६६ ॥

ज्ञानादीनां क्रमोऽप्यत्र सुस्पष्टं नोपलभ्यते ।
अतः समाहाररूपो ह्युपवेदश्च बुध्यते ॥ ६७ ॥

तस्मादेवोपवेदानां चतुर्णामपि च श्रुतम् ।
ओमित्येवेति तत्सन्धिस्वरूपत्वमुदाहृतम् ॥ ६८ ॥

एवं तन्त्रस्वरूपत्वमुपवेदस्य कथ्यते ।
तन्त्रयत्यखिलं स्वस्मिन्यच्च तत्तन्त्रमुच्यते ॥ ६९ ॥

समाहारस्तु तन्त्रार्थस्तेन सर्वं समाहृतम् ।
भवेदिति च विज्ञेयमतोऽत्र च निरूपितम् ॥ ७० ॥

संपूर्णं विस्तृतं चैव वस्तुमात्रं समाहृतम् ।
एवं च वेदोपनिषद्ब्राह्मणानि तथापरम् ॥ ७१ ॥

उपवेदं च विज्ञाय ब्रह्मलोके महीयते ।
ब्रह्मभावं च संप्राप्य निश्चलश्च निरामयः ॥ ७२ ॥

सर्वातीतस्वभावेन सच्चिदानन्दमच्युतम् ।
स्वात्मानं पुरुषं ज्ञात्वा ब्रह्मानन्दी भविष्यति ॥ ७३ ॥

इत्येवमुपवेदार्थः संग्रहेण प्रकाशितः ।
तत्वजिज्ञासुभिश्चायमध्येय इति निर्णयः ॥ ७४ ॥

द्वादशेऽस्मिन्तरङ्गे तु गार्ग्यायणमहर्षिणा ।
सर्वेषां चैव वेदानां शाखाभेदो निरूप्यते ॥ ७५ ॥

कृष्णः शुक्लश्चेति भेदौ प्रतिवेदं व्यवस्थितौ ।
तमसो वाचकः कृष्णः प्रकाशस्य च वाचकः ॥ ७६ ॥

शुक्लश्चेति हि विज्ञेयं शाखाभेदाविमौ मतौ ।
स्यादकारपरः शुक्लः कृष्णश्चोकारभावितः ॥ ७७ ॥

आभ्यां भिन्नमतीतं स्यादवाच्यं शुद्धसंज्ञकम् ।
तदिदं सर्वसंसारे भासते नियमद्वयम् ॥ ७८ ॥

ततस्तमःप्रकाशाख्यमिदं प्रणवभावितम् ।
तदृग्वेदादिकं चेति विज्ञेयं स्यान्मनीषिभिः ॥ ७९ ॥

ततः स्यात्कृष्णऋग्वेदः शुक्लऋग्वेद इत्यपि ।
एवं हि यजुषः साम्नस्ततश्चाथर्वणस्तथा ॥ ८० ॥

मन्त्रब्राह्मणयोश्चापि तथोपनिषदामपि ।
उपवेदस्य च प्रोक्तौ कृष्णशाखा तथाऽपरा ॥ ८१ ॥

शुक्लशाखेति च द्वौ हि भेदौ प्रणवसंभवौ ।
एवं स्तः परमाणूनां तत्त्वानां चैव तावुभौ ॥ ८२ ॥

शाखयोरनयोश्चैव व्याख्यातश्च यथाक्रमम् ।
संयोगश्च वियोगश्च ह्यणूनां च विशेषतः ॥ ८३ ॥

तमःप्रकाशयोरत्र ह्यंशेनापि यथाक्रमम् ।
दौर्बल्यं च क्रियाबद्धं प्राबल्यं ज्ञानसंवृतम् ॥ ८४ ॥

उक्तमस्ति विशेषेण चैवं सर्वेषु विद्यते ।
वेदेषु तद्द्वयं चैव सर्वत्र परिदृश्यते ॥ ८५ ॥

एवं च कृष्णशुक्लाख्यशाखानां च महर्षिणा ।
सर्वनिर्णायकत्वाच्च यन्त्रसंज्ञा प्रकीर्तिता ॥ ८६ ॥

वेदोपाख्यानरूपत्वाच्छाखेति परिकल्प्यते ।
सर्वेषां निर्णयश्चैव शाखाभिः परिबुध्यते ॥ ८७ ॥

कर्तारश्चैव शाखानां विष्णुब्रह्मशिवा मताः ।
महाविष्णुनियाम्याश्च ताभ्यश्चापि यथायथम् ॥ ८८ ॥

संसारकल्पनाः सर्वाः प्रबुध्यन्ते यथाक्रमम् ।
सर्वं शाखापरं ज्ञेयं संसारे यच्च भासते ॥ ८९ ॥

ततस्त्रयोदशे चास्मिन्तरङ्गे तु महर्षिणा ।
वेदाङ्गानां स्वरूपं च व्याख्यातं प्रणवेक्षणात् ॥ ९० ॥

एवं च वेदोपनिषद्ब्राह्मणानि तथा पुनः ।
उपवेदस्तुरीयश्च शाखे द्वे कृष्णशुक्लगे ॥ ९१ ॥

षट्कमेतच्च सर्वत्र ज्ञानाद्यात्मेति निर्णयः ।
सप्तमश्च समूहः स्यात्समाहारात्मको भवेत् ॥ ९२ ॥

सर्वमेतन्महावाक्यपरं प्रणवभाषितम् ।
तस्माक्षट्कं समध्येयमिति पूर्वं निरूपितम् ॥ ९३ ॥

वेदादीनां च षण्णां तु विज्ञानं येन जायते ।
वेदाङ्गं तदिति ज्ञेयं तच्चैवं षड्विधं भवेत् ॥ ९४ ॥

विनाङ्गं चाङ्गिनो बोधो यतो नैव हि जायते ।
ततश्चाध्ययनं साङ्गं वेदस्य हि विधीयते ॥ ९५ ॥

संसारब्रह्मबोधश्च पूर्णो वेदान्न जायते ।
षडङ्गाध्ययनादेव पूर्णो बोधः स जायते ॥ ९६ ॥

ततस्तमःप्रकाशाख्यमिदं प्रणवभावितम् ।
तदृग्वेदादिकं चेति विज्ञेयं स्यान्मनीषिभिः ॥ ७९ ॥

ततः स्यात्कृष्णऋग्वेदः शुक्लऋग्वेद इत्यपि ।
एवं हि यजुषः साम्नस्ततश्चाथर्वणस्तथा ॥ ८० ॥

मन्त्रब्राह्मणयोश्चापि तथोपनिषदामपि ।
उपवेदस्य च प्रोक्तौ कृष्णशाखा तथाऽपरा ॥ ८१ ॥

शुक्लशाखेति च द्वौ हि भेदौ प्रणवसंभवौ ।
एवं स्तः परमाणूनां तत्त्वानां चैव तावुभौ ॥ ८२ ॥

शाखयोरनयोश्चैव व्याख्यातश्च यथाक्रमम् ।
संयोगश्च वियोगश्च ह्यणूनां च विशेषतः ॥ ८३ ॥

तमःप्रकाशयोरत्र ह्यंशेनापि यथाक्रमम् ।
दौर्बल्यं च क्रियाबद्धं प्राबल्यं ज्ञानसंवृतम् ॥ ८४ ॥

उक्तमस्ति विशेषेण चैवं सर्वेषु विद्यते ।
वेदेषु तद्द्वयं चैव सर्वत्र परिदृश्यते ॥ ८५ ॥

एवं च कृष्णशुक्लाख्यशाखानां च महर्षिणा ।
सर्वनिर्णायकत्वाच्च यत्रसंज्ञा प्रकीर्तिता ॥ ८६ ॥

वेदोपाख्यानरूपत्वाच्छाखेति परिकल्प्यते ।
सर्वेषां निर्णयश्चैव शाखाभिः परिबुध्यते ॥ ८७ ॥

कर्तारश्चैव शाखानां विष्णुब्रह्मशिवा मताः ।
महाविष्णुनियाभ्याश्च ताभ्यश्चापि यथायथम् ॥ ८८ ॥

संसारकल्पनाः सर्वाः प्रबुध्यन्ते यथाक्रमम् ।
सर्वं शाखापरं ज्ञेयं संसारे यच्च भासते ॥ ८९ ॥

ततस्त्रयोदशे चास्मिन्तरङ्गे तु महर्षिणा ।
वेदाङ्गानां स्वरूपं च व्याख्यातं प्रणवेक्षणात् ॥ ९०॥

एवं च वेदोपनिषद्ब्राह्मणानि तथा पुनः ।
उपवेदस्तुरीयश्च शाखे द्वे कृष्णशुक्लगे ॥ ९१ ॥

षट्कमेतच्च सर्वत्र ज्ञानाद्यात्मेति निर्णयः ।
सप्तमश्च समूहः स्यात्समाहारात्मको भवेत् ॥ ९२ ॥

सर्वमेतन्महावाक्यपरं प्रणवभाषितम् ।
तस्माक्षट्कं समध्येयमिति पूर्वं निरूपितम् ॥ ९३ ॥

वेदादीनां च षण्णां तु विज्ञानं येन जायते ।
वेदाङ्गं तदिति ज्ञेयं तच्चैवं षड्विधं भवेत् ॥ ९४ ॥

विनाङ्गं चाङ्गिनो बोधो यतो नैव हि जायते ।
ततश्चाध्ययनं साङ्गं वेदस्य हि विधीयते ॥ ९५ ॥

संसारब्रह्मबोधश्च पूर्णो वेदान्न जायते ।
षडङ्गाध्ययनादेव पूर्णो बोधः स जायते ॥ ९६ ॥

समूहकरणं चैव शब्दानां च यतो भवेत् ।
यतस्तेषां विवरणं व्यवहारमतिस्तथा ॥ ९७ ॥

शब्दोत्पत्तिक्रमश्चैव तदुत्पादनकर्म च ।
शब्दावश्यकता चैव तत्प्रयोगस्य संस्थितिः ॥ ९८ ॥

सर्वमेतच्च विज्ञातं यतः स्यात्सप्रकारकम् ।
ततश्चैव षडङ्गानां मुख्यं व्याकरणं भवेत् ॥ ९९ ॥

व्याक्रियन्ते येन सर्वं तच्च व्याकरणं भवेत् ।
इति व्याकरणार्थश्च मुनिना प्रतिपादितः ॥ १०० ॥

किं च व्याकरणाङ्गस्य चैवं मुख्यत्वमुच्यते ।
भाषातत्त्वात्मकं यच्च तद्धि व्याकरणं भवेत् ॥ १०१ ॥

तदेवमुख्यमङ्गानां शब्दार्थप्रतिपादकम् ।
संसारेऽस्मिंश्च सर्वेषां व्यवसायः परोदयः ॥ १०२ ॥

तत्तल्लोकेष्टया चैव भाषयैवावगम्यते ।
इच्छा प्रज्ञापनार्था या सा भाषेति निगद्यते ॥ १०३ ॥

यच्च भाषावश्यकं च भाषाक्रमनियामकम् ।
तच्च व्याकरणं प्रोक्तं मुख्यं चेति विशेषतः ॥ १०४ ॥

अत्र वस्तुत्रयं चेत्थं वर्ण्यते हि महर्षिणा ।
प्रज्ञापनं व्याकरणं भाषा चेति तदुच्यते ॥ १०५ ॥

प्रज्ञापनं ह्यात्मनिष्ठमकारपरमेव च ।
ततो व्याकरणं प्रोक्तमुकारपरमेव तत् ॥ १०६ ॥

अनात्मसंज्ञकं च स्यात्तयोः संबन्धरूपिणी ।
भाषा चापि मकारस्था त्रयं प्रणवसंस्थितम् ॥ १०७ ॥

ततो व्याकरणादेव शब्दार्थश्चावगम्यते ।
शब्दाः सर्वेऽपि भाषाः स्युः शब्दो वर्णात्मको भवेत् ॥१०८॥

यथाक्रमं च वर्णानां शब्दो योगेन जायते ।
तस्माच्च शब्दविज्ञानं मुख्यं साधनमिष्यते ॥ १०९ ॥

सुशब्दानां प्रयोगेण प्रशस्तो धर्म उच्यते ।
तस्माद्व्याकरणं मुख्यमङ्गं चेति निरूपितम् ॥ ११० ॥

एवमेव हि भाषाया द्वैविध्यं चात्र वर्णितम् ।
एका हि संस्कृता भाषा चान्या प्रोक्ता ह्यसंस्कृता ॥ १११ ॥

पुनः संस्कृतभाषायास्त्रैविध्यं चेत्थमुच्यते ।
वैदिकी लौकिकी चैव ततो ध्वनिपरेति च ॥ ११२ ॥

प्रथमा वैदिकी प्रोक्ता ज्ञाननिष्ठा ह्यकारगा ।
द्वितीया लौकिकी प्रोक्ता कर्मनिष्ठा ह्युकारगा ॥ ११३ ॥

ध्वनिश्चाव्यक्तरूपा च मकारस्था निषिद्धजा ।
इच्छापरा चेति सर्वं प्रणवात्समुदीरितम् ॥ ११४ ॥

ऐक्यं च वैदिकी विद्या लौकिकी भेदमेव च ।
वक्ति ध्वनिपरा चैव निषेधं च परावरम् ॥ ११५ ॥

एवमेव हि शब्दस्य द्वैविध्यमिह कथ्यते ।
वर्णात्मकोऽर्थवचनः शब्दः प्राथमिकोऽभवत् ॥ ११६ ॥

ध्वन्यात्मको द्वितीयः स्यादव्यक्तश्च परिस्फुटः ।
आभ्यां परस्तृतीयश्च मूकत्वपर उच्यते ॥ ११७ ॥

मौनत्वेनापि तस्यैव वचनं श्रुतिसंमतम् ।
सर्वं ब्रह्मपरं विद्यात्प्रणवस्थं मुमुक्षुभिः ॥ ११८ ॥

शब्दप्रकाशिका शक्तिर्यत्र नोपस्थिता भवेत् ।
शब्दानां तत्र मूकत्वं मौनं तदिति चोच्यते ॥ ११९ ॥

एवंविधाः सुशब्दाश्च प्रयुज्यन्ते महर्षिभिः ।
साधुशब्दप्रयोगेण दिव्यः स्वर्गश्च जायते ॥ १२० ॥

एषां त्रयाणां शब्दानां परिवर्तनतस्तथा ।
तन्निवर्तनतश्चैव सप्त भाषास्त्विमा मताः ॥ १२१ ॥

आद्या सांप्रतिका प्रोक्ता महानिर्वाणतत्परा ।
द्वितीया परनिर्वाणपरा स्याच्चाक्षुषी मता ॥ १२२ ॥

तृतीया सा तु निर्वाणपरा सांवर्त्तिका भवेत् ।
चतुर्थी च परा प्रोक्ता तुर्यावस्था समन्विता ॥ १२३ ॥

पश्यन्ती पञ्चमी प्रोक्ता सुषुप्त्यावस्थया युता ।
स्यान्मध्यमा स्वप्नपरा षष्ठी चेयं निगद्यते ॥ १२४ ॥

जाग्रत्परा सप्तमी स्याद्वैखरी चेति निर्णयः ।
सप्त सप्त क्रमाश्चैवं तासां प्रत्येकमीरिताः ॥ १२५ ॥

निर्वाणाद्यास्तथावस्थास्तिस्रश्चासां भवन्ति च ।
एवं चतस्रोऽवस्थाश्च संप्रसिद्धा भवन्ति च ॥ १२६ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यश्च तुरीया चेति ता मताः ।
चतसृष्वप्यवस्थासु नियताश्च यथाक्रमम् ॥ १२७ ॥

वैखर्याद्याश्चतस्रश्च भाषाः स्युः शास्त्रसंमताः ।
तदुच्चारणकाले तु कार्यं सर्वं च तादृशम् ॥ १२८ ॥

शरीरेऽस्मिंश्च भवति नियमेन क्रमेण च ।
यथायोग्यं च तत्पश्चात्प्रथमादिक्रमेण हि ॥ १२९ ॥

सप्तम्यां चैव वैखर्यां प्राप्नोतीतीह बुध्यते ।
तदैवोच्चारणं स्याच्च शब्दानामिति निर्णयः ॥ १३० ॥

शेषाश्चेत्थं संभवन्ति भाषाश्चानेकविक्रमाः ।
अतः संसारभाषा च देशभाषा प्रतिष्ठिता ॥ १३१ ॥

लोकभाषा जगद्भाषा विश्वभाषा परावरा ।
ततो ब्रह्माण्डभाषा चेत्येवं नानाविधा मताः ॥ १३२ ॥

इच्छाप्रज्ञापनत्वेन तासामैक्यमिहोच्यते ।
तद्भाषाव्यवहारो हि शब्दानामेव कथ्यते ॥ १३३ ॥

एकयैव हि गव्यूत्या भेदस्तत्वस्य दृश्यते ।
यथा तथा च भाषाया भेदश्चास्ति सनातनः ॥ १३४ ॥

सा हितत्वानुरोधेन सृष्टिः सर्वाऽपि जायते ।
तथैव योनिनियमोप्यस्ति तत्त्वपरस्तथा ॥ १३५ ॥

यथातत्त्वं यथायोनि देशोऽपि नियतो भवेत् ।
एवं यथायोनितत्त्वं भाषाश्च नियता मताः ॥ १३६ ॥

ततो हि प्रेतभाषा च यक्षगंधर्वरक्षसाम् ।
पिशाचस्य च भाषाः स्युरिति वेद्यं मनीषिभिः ॥ १३७ ॥

तस्माद्व्याकरणं मुख्यमङ्गं चेति निगद्यते ।
अध्यापनं चाध्ययनं तस्य पुण्यप्रदं भवेत् ॥ १३८ ॥

वेदव्याकरणं शास्त्रं सिद्धं माहेश्वरं भवेत् ।
इच्छाप्रज्ञापकत्वेन शब्दशास्त्रस्य सर्वशः ॥ १३९ ॥

शिवस्येच्छापरत्वाच्च शिवोपज्ञमिदं भवेत् ।
महावेदस्य च प्रोक्तं यच्च व्याकरणं भवेत् ॥ १४० ॥

तद्वै महाविष्णुनेति विज्ञेयं स्यान्मुमुक्षुभिः ।
ग्रन्थानां च चतुष्षष्टिकोटिर्व्याकरणस्य हि ॥ १४१ ॥

महाविष्णुप्रणीतस्य महावेदानुसारिणः ।
एवं माहेश्वरं चास्ति वेदव्याकरणं पुनः ॥ १४२ ॥

वर्णार्णवश्चतुष्षष्टिलक्षग्रन्थात्मकस्ततः ।
समानकालिकं प्रोक्तं वेदो व्याकरणं च तत् ॥ १४३ ॥

वर्ण्यते ब्रह्मणो रूपमात्मानात्मकमेव यैः ।
ते च वर्णाः समाख्याता ह्याम्नायाख्या भवन्ति ते ॥१४४॥

स्वरव्यञ्जनरूपेण भेदौ द्वौ तत्र कीर्तितौ ।
त्रयस्त्रिंशत्संख्यया च व्यञ्जनाख्यः स भासते ॥ १४५ ॥

नव च स्वरवर्णाः स्युर्विज्ञेयं चेत्थमत्र हि ।
अकारेकारोकाराश्च त्रयस्ते ब्रह्मसंज्ञकाः ॥ १४६ ॥

अकारादुच्यते चात्मा संसारोऽयमुकारतः ।
द्वयोरावश्यकी शक्तिरिकाराच्च हि बुध्यते ॥ १४७ ॥

एतैर्वर्णैस्त्रिभिश्चैव स्वराः सर्वे भवन्ति च ।
तत्र चैवं त्रिधा भेदो यथायोग्यं व्यवस्थितः ॥ १४८ ॥

ह्रस्वो दीर्घं प्लुतश्चेति तेषां तत्त्वमिदं भवेत् ।
ह्रस्वः स्याज्ज्ञाननिष्ठश्च दीर्घं चैव क्रियापरम् ॥ १४९ ॥

प्लुतो निषेधपर इत्यतो ब्रह्म त्रयं भवेत् ।
प्रत्येकमेषां भेदाश्च त्रयः सन्ति च पूर्ववत् ॥ १५० ॥

उदात्तो ह्यनुदात्तश्च स्वरितश्चेति ते मताः ।
एवं प्रयत्नभेदोऽपि त्रितयात्मक उच्यते ॥ १५१ ॥

किं चात्र सर्ववर्णानां सन्धित्रयमुदाहृतम् ।
स्थानप्रयत्नसाम्याच्च तदावश्यकलक्षितम् ॥ १५२ ॥

एवं प्रकृतिभावश्च विद्यते तत्त्वलक्षणः ।
यथा प्रकृतिभावेन सन्धिभावेन लक्ष्यते ॥ १५३ ॥

शब्दस्तथा ह्युभाभ्यां च भावाभ्यां ब्रह्म लक्ष्यते ।
ततो भावद्वयाभ्यां च ब्रह्म सर्वं जगद्भवेत् ॥ १५४ ॥

धातुश्च प्रातिपदिकमेवमत्र प्रकीर्तितम् ।
आत्मा स्यात्प्रातिपदिकं संसारो धातुरुच्यते ॥ १५५ ॥

भवेदिच्छाकारकं च समाहारः समासगः ।
तिङन्ता धातवः सर्वे क्रियासंसारसंज्ञकाः ॥ १५६ ॥

सुबन्ता ज्ञाननिष्ठाः स्युः सर्वं तत्त्रिविधं भवेत् ।
ओमित्यन्तर्गतं चेति बोधश्चात्रेत्थमुच्यते ॥ १५७ ॥

अन्वयः पदस्य बोधः स्यात्पदार्थस्य ततः परम् ।
वाक्यबोधस्तृतीयः स्याद्वाक्यार्थस्य ततो भवेत् ॥ १५८ ॥

बोधश्चेति ततो बोधाश्चत्वारः परिकीर्तिताः ।
प्रथमो ज्ञाननिष्ठः स्याद्द्वितीयश्च क्रियापरः ॥ १५९ ॥

इच्छानिष्ठस्तृतीयः स्यात्समाहारपरोऽपरः ।
इति बोधस्य भावोऽत्र विज्ञेयः स्यान्मनीषिभिः ॥ १६० ॥

वेदस्य च स्तुतीनां च मन्त्रबीजाक्षरस्य च ।
तथाऽभ्युदयवाक्यानामन्येषां च विशेषतः ॥ १६१ ॥

शक्तिसंवर्धकश्च स्यात्संस्कारो द्विविधः परः ।
तत्र व्याकरणादेको योगानुष्ठानतोऽपरः ॥ १६२ ॥

संस्कारद्वयसंपन्नश्चैवं शब्दः प्रशस्यते ।
तादृशीं शक्तिसंपन्नां वाचमर्थोऽनुधावति ॥ १६३ ॥

तस्माद्व्याकरणाङ्गं च मुख्यं स्याद्वेदसंमितम् ।
ब्रह्म सर्वस्वविज्ञानसाधनं चेति निर्णयः ॥ १६४ ॥

अथ शिक्षाख्यमङ्गं स्यात्तदित्थं परिबुध्यते ।
द्वितीयं शब्दसार्थक्यसिद्धये तदुदाहृतम् ॥ १६५ ॥

शिक्ष्यते हि यया सर्वपदार्थश्च यथाविधि ।
तस्य चावश्यकत्वं च सा शिक्षेति निगद्यते ॥ १६६ ॥

विना शिक्षां हि भाषाया विधानस्यानुपस्थितिः ।
ततः शिक्षासमेतं च बोध्यं व्याकरणं भवेत् ॥ १६७ ॥

वर्णानां प्राकृतोत्पत्तिरित्थमस्यां निरूपिता ।
शरीरेऽस्मिंश्च नाभ्यां तु वर्तते कमलद्वयम् ॥ १६८ ॥

एकं वामस्थमपरं दक्षिणस्थं चकास्ति च ।
यथाकार्यं हि वाय्वग्न्याकाशयोगोऽत्र जायते ॥ १६९ ॥

अभिप्रायो यथा यस्य कार्यं कर्म तथा भवेत् ।
तस्य कर्म तथाभूतं तां नाडीं कमलायनीम् ॥ १७० ॥

समाविशश्च सद्गुरःप्रदेशं याति तत्र हि ।
नादो भूत्वाथ कण्ठादिस्थानं गच्छद्यथाक्रमम् ॥ १७१ ॥

तच्चोपलभते वर्णरूपं शब्दस्य सर्वथा ।
स्वरूपं चेति शब्दानामुत्पत्तिरिह वर्णिता ॥ १७२ ॥

यदुक्तं कमलं तस्य वामभागेन कस्य चित् ।
वर्णस्योच्चारणं चापि कस्य चिद्दक्षिणेन हि ॥ १७३ ॥

कस्य चिन्मध्यभागेन भवेद्वाय्वादियोगतः ।
इति केचिद्वदन्त्यत्र केचिदित्थं वदन्ति च ॥ १७४ ॥

स्वराणां दक्षिणेनैव भागेनोच्चारणं भवेत् ।
वामेन व्यञ्जनानां तु पुनश्चैतद्द्वयोरपि ॥ १७५ ॥

सामानाधिकरण्यं च ह्युरोदेशेऽभिजायते ।
ततः प्रकाशः शब्दानां वर्णानां वेति निर्णयः ॥ १७६ ॥

एवं हि देहसंपत्तिर्यस्य वै नियता भवेत् ।
कमलद्वयसामीप्यं नियतं चैव यस्य हि ॥ १७७ ॥

वर्णस्योच्चारणं तस्य मध्यभागेन जायते ।
स्वराणां व्यञ्जनानां च तत्राऽभेदोऽस्ति सर्वथा ॥ १७८ ॥

पद्मस्य चैकदेशित्वात्सामीप्याच्च विशेषतः ।
शब्दानां च स्वरूपं हि विज्ञेयं चेत्थमेव हि ॥ १७९ ॥

पूर्णे च कमलद्वंद्वे यथावस्थितवर्त्मनि ।
पूर्णवाय्वादियोगे च सति शब्दस्य सर्वथा ॥ १८० ॥

उच्चारणं भवेदेवं सुस्पष्टं मधुरं तथा ।
सुस्वरं सुलभं चैव प्रियं सुखकरं तथा ॥ १८१ ॥

श्राव्यं शान्तिप्रदं चैव सुप्रयुक्तं प्रहर्षदम् ।
इति सूक्ष्मं तथा स्थूलं कमलं देहसंस्थितम् ॥ १८२ ॥

भाति क्वचिच्च सामीप्यमसामीप्यं क्वचिद्भवेत् ।
तस्यैव चेति विज्ञेयं साधुशब्दप्रवर्तकैः ॥ १८३ ॥

कमलस्य सति स्थौल्ये भवेत्स्थूलं च सुप्रियम् ।
वचनं च तथा तस्य सूक्ष्मत्वे सति तादृशम् ॥ १८४ ॥

वचनं सुप्रियं चैवं सूक्ष्मस्य कमलस्य हि ।
सामीप्ये सति चाभाति सुन्दरं वचनं तथा ॥ १८५ ॥

स्थूलस्य कमलस्यापि सामीप्ये सति जायते ।
अप्रियं वचनं स्थूलमिति शिक्षा निरूपितम् ॥ १८६ ॥

इत्थं प्रयत्नभेदश्च शब्दस्यावश्यकोऽत्र हि ।
वर्णितोऽस्त्यस्य रूपं तु द्विविधं परिकथ्यते ॥ १८७ ॥

बाह्याभ्यन्तरभेदेन प्रयत्नस्य यथाविधि ।
अभिप्रायस्य वर्णेन सहयोगो यथाक्रमम् ॥ १८८ ॥

आभ्यन्तरप्रयत्नेन जायते नियतेन हि ।
प्रत्येकं चैव वर्णानां योगाच्छक्तेश्च वर्धकः ॥ १८९ ॥

योऽसौ बाह्यप्रयत्नः स्यादिति शिक्षानिरूपितम् ।
एवं प्रयत्नकार्याणि प्रोक्तान्यत्र विशेषतः ॥ १९० ॥

किञ्च शिक्षाविधेयस्य चार्थस्य प्रणवेक्षणात् ।
एवं त्रैविध्यमत्रोक्तं यथाविधि महर्षिणा ॥ १९१ ॥

स्थानप्रयत्नवर्णाश्च ह्यभिप्रायानुरोधिनः ।
सन्ति तत्र च वर्णेन त्वयमात्मा निरूपितः ॥ १९२ ॥

अकाराक्षरवाच्यश्च ज्ञानरूपः सनातनः ।
अथानात्मा प्रयत्नेन ह्युकारार्थः क्रियापरः ॥ १९३ ॥

प्रोक्तस्ततो मकारार्थं परं ब्रह्म सशक्तिकम् ।
नेति नेतीति कथितं स्थानेनात्र निरूपितम् ॥ १९४ ॥

तस्मादोङ्काररूपा च शिक्षेति हि निगद्यते ।
एवं शिक्षाङ्गतत्त्वार्थः संग्रहेण निरूपितः ॥ १९५ ॥

अथ कल्पाख्यमङ्गं तु तृतीयं मुनिभाषितम् ।
तच्च व्यवस्थापरं स्यादत्रैवं प्रतिपादितम् ॥ १९६ ॥

विषयानुभावना च विषयस्य क्रमस्तथा ।
विषयावश्यकत्वं च सक्रमं च सकारणम् ॥ १९७ ॥

व्यवस्थायाः स्वरूपं च यथावस्थं विशेषतः ।
सह शब्दैश्च संबन्धः प्रयोगौचित्यमाश्रुतम् ॥ १९८ ॥

शब्दानां चैव विषये प्रथमादिक्रमस्तथा ।
आरंभश्च समाप्तिश्च विधिश्च विषयस्य हि ॥ १९९ ॥

आद्यन्तमध्यसंस्थाननियमश्चेति चात्र हि ।
वर्णितं च ह्यभिप्रायोत्पत्तिकारणमेव च ॥ २०० ॥

यथातत्त्वं यथान्यायं यथाविधि यथाक्रमम् ।
एवमध्ययनं चापि बालानां च यथावयः ॥ २०१ ॥

यथाबुद्धि यथाशक्ति यथाकार्यं यथाबलम् ।
यथाप्रवृत्तिधर्मं च यथाभिप्रायमेव च ॥ २०२ ॥

यद्यथाव्यवसायं च सर्वं समुपपादितम् ।
तथा प्रणवदृष्ट्या च कल्पाङ्गं त्रितयं भवेत् ॥ २०३ ॥

अभिप्रायेण चात्मायमकारार्थश्च बुध्यते ।
ज्ञाननिष्ठस्तथानात्मा चोकारार्थः क्रियापरः ॥ २०४ ॥

सक्रमेण प्रकारेण कथितस्तस्य कारणम् ।
तयोः संबन्धरूपं च निषिद्धं च सशक्तिकम् ॥ २०५ ॥

तन्मकारपरं ब्रह्म प्रसिद्धं प्रतिपादितम् ।
एवं कल्पाङ्गमुख्यार्थः संग्रहेण निरूपतः ॥ २०६ ॥

ततः परं निरुक्ताख्यं चतुर्थं चाङ्गमुच्यते ।
शब्दार्थपरमिदं स्यात्कोशत्वेनास्य संस्थितिः ॥ २०७ ॥

तद्भाषानुगतं चैव कोशतत्त्वं व्यवस्थितम् ।
प्रत्येकं चैव शब्दानामर्थस्तत्कारमं तथा ॥ २०८ ॥

संबन्धोग्राहकश्चैव क्रमश्चापि स्वरस्तथा ।
एकस्यैव हि शब्दस्य बह्वर्थपरिकल्पनम् ॥ २०९ ॥

पदानां च परिच्छेदो ह्यन्वयश्च विशेषतः ।
इति सर्वं निरुक्ताङ्गे सम्यगेव निरूपितम् ॥ २१० ॥

तत्रान्वयास्त्रयः प्रोक्ताः प्रथमो दण्डसंज्ञकः ।
खण्डान्वयो द्वितीयः स्यात्ततः शुद्धान्वयो मतः ॥ २११ ॥

कर्तृकर्मक्रियाणां च ह्यन्वयः परिकथ्यते ।
कर्ता ह्यकारवाच्यः स्यादात्मा सर्वेश्वरः प्रभुः ॥ २१२ ॥

कर्म ह्युकारवाच्यं स्यात्क्रियानिष्ठं ततः परम् ।
तयोः संबन्धरूपं च क्रियापदमुदाहृतम् ॥ २१३ ॥

मकारवाच्यं तन्मध्यवर्तियोगप्रदर्शकम् ।
त्रयाणामन्वयोऽप्येवं त्रिविधः प्रणवेक्षणात् ॥ २१४ ॥

अस्ति शुद्धान्वयस्तत्र ह्यात्मधर्मप्रदर्शकः ।
अनात्मधर्मवक्ता च भवेद्दण्डान्वयस्ततः ॥ २१५ ॥

समाहारार्थकश्चैव हीच्छानिष्ठः परावरः ।
भवेत्खण्डान्वयश्चेति विज्ञेयं तत्त्वतः क्रमात् ॥ २१६ ॥

निश्चयेनोच्यते सर्वपदार्थो येन च क्रमात् ।
निरुक्तं तद्धि विज्ञेयं शब्दार्थानां निदर्शकम् ॥ २१७ ॥

एवं निरुक्तशब्दार्थो मुनिनात्र हि वर्णितः ।
इत्थं हि संग्राहेणात्र निरुक्ताङ्गो विचारितः ॥ २१८ ॥

ततः परमिदं छन्दः पञ्चमं चाङ्गमुच्यते ।
क्रमप्रज्ञापकं तच्च प्रभवेद्गद्यपद्ययोः ॥ २१९ ॥

सर्वेषां चैव वर्णानां शब्दानां च विशेषतः ।
विषयाणां तथैव स्यात्समाहारोऽत्र कीर्तितः ॥ २२० ॥

विषयादेव शब्दानां क्रमश्चोपस्थितो भवेत् ।
स्वरादीनां प्रयोगश्च तस्मादेव यथाक्रमम् ॥ २२१ ॥

यथास्वरं हि शब्दानां छन्दश्च विहितं भवेत् ।
एवं विज्ञायते चास्मिन्स्वरेऽपि त्रितयक्रमः ॥ २२२ ॥

उदात्तो ह्यनुदात्तश्च स्वरितश्चेति भेदतः ।
परिवर्तनेन तेषां स्वराः सप्त भवन्ति हि ॥ २२३ ॥

षड्जर्षभौ च गान्धारमध्यमौ पञ्चमस्तथा ।
दैवतश्च निषादश्चेत्येषां रूपमिदं भवेत् ॥ २२४ ॥

षड्जस्त्वात्मपरो ज्ञेयो ह्यकारस्थस्तथा पुनः ।
उदात्तेनानुदात्तेन प्रयुक्तश्चैव दृश्यते ॥ २२५ ॥

स्वरितोदात्तयुक्तश्च ऋषभः स्यात्क्रियापरः ।
तथा ह्युकारनिष्ठश्च गान्धारस्तु मकारजः ॥ २२६ ॥

स्वरितानुदात्तयुक्तो नेतिरूपश्च दृश्यते ।
स्युरेकोनविंशतयो मूर्छनाश्च स्वरे तथा ॥ २२७ ॥

त्रिभिः क्रमैरेव तेषां प्रत्येकमिति निर्णयः ।
एवं भेदः स्वराणां हि चानन्तः परिकथ्यते ॥ २२८ ॥

तेषामेव सप्त संज्ञा भवन्त्येवं विशेषतः ।
गुरुलघुह्रस्वदीर्घप्लुतव्याप्लुतभेदतः ॥ २२९ ॥

व्याह्रस्वतश्चेति तेषां चानन्तो हि क्रमो भवेत् ।
सङ्गीतशास्त्रविषयमिदं सर्वमिति स्थितिः ॥ २३० ॥

सङ्गीतं शब्दपूर्णं स्याच्छब्दश्चात्मायमुच्यते ।
आत्मनः परिपूर्णत्वं सङ्गीतादवगम्यते ॥ २३१ ॥

भावानुकथनं गीतमिति छन्दो विधीयते ।
ततः शब्दक्रमाकांक्षि छन्दश्चेति निगद्यते ॥ २३२ ॥

अत्र त्रितयविज्ञानं तादृशक्रममुच्यते ।
तदनुष्टुब्दण्डकेन्द्रा इति विज्ञायतेऽत्र हि ॥ २३३ ॥

छन्दसां परमानुष्टुप्चायमात्मेति कथ्यते ।
अकारार्थो दण्डकं तु संसारपरमुच्यते ॥ २३४ ॥

एतद्रूपमुकारस्थं तदिन्द्रं चेदमुच्यते ।
नकारात्म प्रशस्तं च मकाराक्षरसंभवम् ॥ २३५ ॥

परिवर्तनतश्चैव तेषां त्वेवं निवर्तनात् ।
सन्ति छन्दांस्यनेकानि तदिदं प्रणवोद्धृतम् ॥ २३६ ॥

तस्माच्च संभवन्त्यत्र यथाक्रमलसंस्थिति ।
अनन्तान्येव छन्दांसि चेति ज्ञेयं मनीषिभिः ॥ २३७ ॥

किञ्चात्र वर्णमात्राभ्यां वृतिःस्याद्विविधा मता ।
आभ्यां द्विनवलक्षाणि छन्दांसि प्रभवन्ति हि ॥ २३८ ॥

शब्दमात्रस्य शक्तेश्च छन्दस्तु परिवर्धकम् ।
एवं छन्दोङ्गमुख्यार्थः संग्रहेण निरूपितः ॥ २३९ ॥

ततः परं ज्यौतिषाख्यमङ्गं षष्ठं निगद्यते ।
क्रियाव्यवहारपरं शक्तिमात्रादिबोधकम् ॥ २४० ॥

माला च तत्त्वरूपा स्याच्छक्तिः कार्यस्य साधनम् ।
शब्दे च यादृशी शक्तिश्चैवमेव हि तादृशम् ॥ २४१ ॥

कार्यं भवति तस्माद्वै शक्तिमात्रास्वरूपधीः ।
जायते ज्यौतिषेणैव चेति ज्ञेयं मनीषिभिः ॥ २४२ ॥

प्रत्येकं परमाणूनां वाय्वादीनां च निर्णयः ।
अयं चाल्पोऽधिकोऽयं स्यात्समाहारो ह्ययं भवेत् ॥ २४३ ॥

कार्येऽस्मिन्नस्य चाधिक्यं न्यूनतास्यैव तादृशी ।
भवत्येवमनेनैव नवेतीत्यादिकं च यत् ॥ २४४ ॥

सर्वं तज्ज्यौतिषेणैव विज्ञेयमिति निर्णयः ।
स्त्रियश्च पुरुषस्यैवमसाम्यं साम्यमेव च ॥ २४५ ॥

यथाकालं हि कार्यस्य निर्णयस्तत्त्वलक्षणः ।
संबन्धश्चानुकूल्यं च प्रातिकूल्यं परस्परम् ॥ २४६ ॥

अल्पत्वं च तथाधिक्यं नाशः सृष्टिश्च कारणम् ।
शक्तिमात्रापरिज्ञानं चेति ज्यौतिषभाषितम् ॥ २४७ ॥

ज्यौतिषेऽस्मिन्विधानानि भवन्ति त्रीणि सर्वथा ।
फलितं गणितं चैव प्रवृत्तितमिति क्रमात् ॥ २४८ ॥

तेषां स्वरूपमित्थं च ह्यवस्थाया निरूपणम् ।
फलितं चात्र गणितं विशिष्टस्य ह्यवस्थया ॥ २४९ ॥

परिज्ञानं च सर्वेषां समाहारस्वरूपवत् ।
सामुद्रिकं प्रवृत्तितं स्यादित्युक्तं विशेषतः ॥ २५० ॥

तस्माज्ज्योतिश्शास्त्रमिदं सर्वप्रगणनार्थकम् ।
सर्वानुभवबोधार्थं वेदाङ्गं च परं भवेत् ॥ २५१ ॥

एवं हि ज्यौतिषाङ्गस्य प्रोक्तोऽर्थः संग्रहेण च ।
इदमुत्तममङ्गानां प्रत्यक्षावगमं भवेत् ॥ २५२ ॥

इत्थं धर्मावबोधार्थं साङ्गो वेदो निरूपितः ।
धर्मवानेव पुरुषः प्राप्नोति परमं पदम् ॥ २५३ ॥

चतुर्दशे तरङ्गेऽस्मिन्साङ्गवेदस्य चोच्यते ।
अध्ययनक्रमश्चायं यथातत्त्वं यथाविधि ॥ २५४ ॥

स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति वचनादेव सर्वथा ।
वेदाध्ययनमुख्यत्वं मुनिना प्रतिपादितम् ॥ २५५ ॥

आत्मभावपरिज्ञानं भवेदध्ययनात्परात् ।
आत्मभावाऽपरिज्ञानमनध्ययनतो भवेत् ॥ २५६ ॥

अतो ह्यात्मपरोऽध्यायश्चानध्यायस्तथाऽपरः ।
भवेत्संसारनिष्ठश्च पर्यध्यायस्तृतीयगः ॥ २५७ ॥

अकारोकारमकारवर्णैस्ते संस्तुताऽभवन् ।
ज्ञाननिष्ठाः क्रियानिष्ठाश्चेच्छानिष्ठाः क्रमेण हि ॥ २५८ ॥

यथा निर्दिष्टकालं च सर्वकार्यक्षमा मताः ।
आरंभलक्षणोऽध्यायो भवेच्चैवावसानतः ॥ २५९ ॥

अनध्यायः प्रकथितः पर्यध्यायः समात्मकः ।
उक्तोऽध्यायादिकालश्च भवेच्छिष्टानुसंमतः ॥ २६० ॥

सर्वेषां चैव नियता यथारूपं यथाक्रमम् ।
स्वाध्यायाद्यास्त्रयश्चैते संसारव्यवसायदाः ॥ २६१ ॥

ज्ञानक्रियेच्छाभियुक्ताः प्रणवार्थपरायणाः ।
पर्याध्यायस्तु यस्तत्र तृतीयः स च योगिनाम् ॥ २६२ ॥

ऋषीणां व्यवहारार्थं नियतः साम्यलक्षणः ।
नैव तत्र च सर्वेषामधिकारः प्रकीर्तितः ॥ २६३ ॥

स्वाध्यायं तमनध्यायं समाप्यैव यथाविधि ।
पर्यध्यायं विशेद्योगी सर्वज्ञस्तत्त्वविच्छुचिः ॥ २६४ ॥

समाध्यायस्तुरीयश्च योगात्मा योगिवल्लभः ।
सर्वातीतस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽयं हि बोधकः ॥ २६५ ॥

तत श्चैवं क्रमेणैवाध्ययनं हि प्रशस्यते ।
वेदाङ्गाध्ययनं चैवं प्रशस्तमिति कथ्यते ॥ २६६ ॥

भवेच्छब्दार्थविज्ञानं वेदाध्ययनतस्तथा ।
शब्दशक्तिपरिज्ञानं वेदाङ्गादेव जायते ॥ २६७ ॥

शब्दशक्तिप्रभूतानि षट्कर्माणि भवन्ति च ।
वश्यादिमारणान्तानि सर्वं स्याच्छब्दशक्तितः ॥ २६८ ॥

तस्माद्वेदानशेषांश्च साङ्गान्वै सप्रकारकान् ।
यथाक्रमं यथाकालं यथारूपं यथाविधि ॥ २६९ ॥

समधीत्य तदर्थांश्च परिज्ञाय यथार्थतः ।
ब्रह्मस्वभावतत्त्वज्ञो ब्रह्मकार्याय सज्जते ॥ २७० ॥

य एवं पुरुषो विद्वान्ब्राह्मणः सोऽयमुच्यते ।
जगतोऽस्य देवता स्यात्स साक्षी सर्वकर्मणाम् ॥ २७१ ॥

सर्वकर्ता नियन्ता च यथाकालं यथाभवम् ।
लोकसंरक्षको धीमान्प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः ॥ २७२ ॥

पूर्णः सर्वसमश्चैव सर्ववन्द्यः स वै भवेत् ।
प्रशस्तं विद्ययैव स्याद्ब्राह्मण्यं नैव जातितः ॥ २७३ ॥

ऋणं भवति यत्तच्च मुक्तेः स्यात्प्रतिबन्धकम् ।
ऋणनिर्मोचनं तस्मात्सर्वेषां त्रिहितं भवेत् ॥ २७४ ॥

पित्र्यदैवार्षभेदेन स्यादृणं त्रिविधं मतम् ।
अकारादिक्रमेणैतत्प्रणवेन निरूपितम् ॥ २७५ ॥

आर्षं भवेदृणं यच्च मुक्तेस्तु प्रतिबन्धकम् ।
निवर्तते साङ्गवेदाध्ययनादेव तत्पुनः ॥ २७६ ॥

प्रथमं ह्युपनीतश्च छन्दसां मातरं च ताम् ।
स्वीकरोति च यः सोऽयं महावाक्यं ततोऽभ्यसेत् ॥२७७॥

ततः परं च वेदाङ्गान्यध्येयानि यथाक्रमम् ।
ततोऽध्येयाः शुक्लकृष्णशाखया च समन्विताः ॥ २७८ ॥

उपवेदास्ततश्चैव ब्राह्मणानि तथा पुनः ।
ततो वेदाश्च सर्वेऽपि ह्यध्येयाः स्युर्यथाक्रमम् ॥ २७९ ॥

ततश्चैवं महावाक्यं गायत्रीं च परावराम् ।
समभ्यसेद्यथाकामं तस्माज्ज्ञानं विवर्धते ॥ २८० ॥

एवं हि वेदवेदाङ्गाध्ययनस्य क्रमो भवेत् ।
ब्रह्मजिज्ञासुभिश्चायं बोध्यो भवति सर्वथा ॥ २८१ ॥

अथ पञ्चदशेऽस्मिंश्च तरङ्गे तु महर्षिणा ।
वर्ण्यन्ते षडुपाङ्गानि वेदसाध्यानि सर्वशः ॥ २८२ ॥

अङ्गैश्च वेदमात्रस्य पूर्णो बोधोऽभिजायते ।
वेदप्रकारविज्ञानमुपाङ्गैरभिजायते ॥ २८३ ॥

विस्तारश्च तथाल्पत्वं संसारे परिदृश्यते ।
ताभ्यां युक्तश्चायमात्मा ह्युपाङ्गैर्वर्णितो भवेत् ॥ २८४ ॥

यच्च तत्त्वं हि वेदस्य वेदाङ्गस्य च यत्पुनः ।
ज्ञानेच्छाक्रियापरं च परिवर्तनतत्परम् ॥ २८५ ॥

तच्च सर्वमुपाङ्गैस्तु व्याख्यातं स्याद्यथाविधि ।
समवर्तनसिद्धान्तो ह्युपाङ्गार्थः प्रकीर्तितः ॥ २८६ ॥

इत्थमङ्गोपाङ्गयोस्तु भेदो ज्ञेयो मनीषिभिः ।
यच्च शब्दात्मकं ब्रह्म तस्यैतानि भवन्ति हि ॥ २८७ ॥

अङ्गानि स्थूलरूपाणि तथोपाङ्गानि षट् पुनः ।
ज्ञानेन्द्रियाणि षट् चेति विज्ञेयं तत्त्ववादिभिः ॥ २८८ ॥

इत्थं हि तान्युपाङ्गानि चैकार्थानि भवन्ति षट् ।
वेदान्तश्चाथ मीमांसा न्यायो वैशेषिकस्तथा ॥ २८९ ॥

योगः सांख्यं चेति तत्र वेदान्तः प्रथमो मतः ।
सार्वत्रिकस्य सर्वस्य त्रितयस्य च निश्चयः ॥ २९० ॥

उपाङ्गप्रथमेनैव वेदान्तेनावगम्यते ।
ततो ब्रह्मपराः सन्ति वेदान्ता ज्ञानसंस्थिताः ॥ २९१ ॥

प्रत्येकं परमाणूनां चैकरूपा च सा भवेत् ।
प्रधानसत्ता तस्यां हि क्रिया ह्यन्तर्गता मता ॥ २९२ ॥

स्यात्क्रियान्तर्गतश्चात्मा तस्मिन्नन्तर्गतं भवेत् ।
परायणं परं ब्रह्म त्रितयं चेति बुध्यते ॥ २९३ ॥

प्रधानसत्ता प्रत्येकमणूनां या ह्युपस्थिता ।
प्रधानव्यवसायश्च तत्फलं च व्यवस्थितम् ॥ २९४ ॥

सामान्यं च विशेषश्च सर्वमेतदशेषतः ।
वेदान्तोपाङ्गनिर्णीतमिदं वेद्यं मनीषिभिः ॥ २९५ ॥

सर्वस्यैकत्वविज्ञानं वेदान्तेनैव जायते ।
पुमान्विज्ञाय संसारं वेदान्तेऽधिकृतो भवेत् ॥ २९६ ॥

ब्रह्मणश्चैव जिज्ञासामात्रं वेदान्तभाषितम् ।
द्वित्वैकत्वबोधकं च संसारस्य हि तद्भवेत् ॥ २९७ ॥

एवं यज्ज्ञानविषयं सर्वं सांसरिकं च तत् ।
आत्मनिष्ठास्वरूपं च वेदान्तोपाङ्गवर्णितम् ॥ २९८ ॥

जिज्ञासा चोत्तरं चैव परितोषस्त्रयस्त्विमे ।
प्रणवार्थपराः स्युस्ते वेदान्तोपाङ्गभाषिताः ॥ २९९ ॥

अथोपाङ्गं द्वितीयं तु मीमांसाख्यं प्रकीर्तितम् ।
इदं कर्मपरं चास्ति त्रैविध्यं त्वत्र कथ्यते ॥ ३०० ॥

पूर्वोत्तराऽपरत्वेन चेत्थं तेषां हि लक्षणम् ।
तदात्मविषयाणां च बोधकत्वं हि कर्मणाम् ॥ ३०१ ॥

मीमांसायास्तु पूर्वस्याः स्वरूपं चेति वर्णितम् ।
मीमांसायाश्चोत्तरस्याः संसारपरकर्मणः ॥ ३०२ ॥

बोधकत्वं स्वरूपं स्यादपरस्याश्च कृत्स्नशः ।
मीमांसाया बोधकत्वं प्रळयाख्यस्य कर्मणः ॥ ३०३ ॥

स्वरूपं चेति तत्सर्वं प्रणवार्थपरं भवेत् ।
क्रियास्तिस्रस्तिसृभिश्च मीमांसाभिप्रचोदिताः ॥ ३०४ ॥

सन्ति ब्रह्मपराश्चैव प्रणवार्थपराश्च ताः ।
एतत्समाहारपरा मीमांसा चेति कथ्यते ॥ ३०५ ॥

मीमांसेति च संज्ञाऽस्याः कर्माख्यानत्वनिश्चयात् ।
भवत्येवेति विज्ञेयं मीमांसार्थोऽयमुच्यते ॥ ३०६ ॥

त्रीणि वर्णानि मीमांसाशब्दे सन्तीति बुध्यते ।
यथार्थं चैव तेषां स्यादर्थश्चेत्थं हि शास्त्रतः ॥ ३०७ ॥

अक्षरः प्रथमो मी च यस्तस्यार्थो मृतक्रिया ।
मृतमेतच्च संसारः क्रिया तस्येति निश्चयः ॥ ३०८ ॥

मकारस्य द्वितीयस्य चार्थस्त्वात्माऽयमुच्यते ।
साकारस्य तृतीयस्य निषेधः प्रळयार्थकः ॥ ३०९ ॥

तथा संबन्धरूपश्चेत्युक्तोऽर्थः संग्रहेण हि ।
तस्मान्मृतक्रियायां हि मांसार्थौ भवतः सदा ॥ ३१० ॥

इति संग्रहवाक्यार्थो मुनिना प्रतिपादितः ।
आत्मानात्मब्रह्मपरास्तिस्त्रश्चोक्ताः क्रियास्त्विह ॥ ३११ ॥

तस्मात्कर्मविधानं च मीमांसाशास्त्रचोदितम् ।
ततः सार्वत्रिकं कर्म सर्वावश्यकमेव च ॥ ३१२ ॥

सर्वोपकारकं तच्च भवेन्मोक्षप्रदं तथा ।
ब्रह्मभावप्रापकं च भवतीति सुनिश्चितम् ॥ ३१३ ॥

विना ज्ञानं केवलेन कर्मणा नैव जायते ।
मोक्षश्चेति हि सिद्धान्तो मुनिना प्रतिपादितः ॥ ३१४ ॥

यज्ञेषु कर्मसिद्धेषु जीवहिंसा च दृश्यते ।
सुरापानादिकं चैव निषिद्धं ह्यत्र यद्यपि ॥ ३१५ ॥

तथाप्यत्र रहस्यार्थश्चेत्थं तस्य निरूपितः ।
पशुं हन्यादिति विधौ हनधातुप्रयोगतः ॥ ३१६ ॥

पशुसंज्ञपदार्थस्य विज्ञानं विधिचोदितम् ।
गतिर्हि हनधात्वर्थो गतिर्ज्ञानं गतिस्तथा ॥ ३१७ ॥

गमनं च गतिर्मोक्षो गतिः प्राप्तिरितीर्यते ।
पशुर्भवति चात्मायमतो ज्ञानं विधीयते ॥ ३१८ ॥

सुरां पिबेदिति विधौ चामृतत्वं निगद्यते ।
ब्रह्मभावं हि संप्राप्य चामृतत्वं प्रपद्यते ॥ ३१९ ॥

पुमानिति हि सर्वत्र श्रुतिषु प्रतिपादितम् ।
एवमेव रहस्यार्थो विधिवाक्येषु दृश्यताम् ॥ ३२० ॥

मीमांसायां तु कर्मैवं त्रिविधं परिकथ्यते ।
प्रारब्धं सञ्चितं प्राप्तं चेति प्रारब्धमुच्यते ॥ ३२१ ॥

यच्च पूर्वकृतं कर्म चैवं सञ्चितमुच्यते ।
इदं पुनरिदं चेति प्राप्तमेवं निरूपितम् ॥ ३२२ ॥

इदानीं क्रियते कर्म चेति सर्वं यथार्थतः ।
प्रारब्धान्तर्गतं कर्म तस्मादेव हि कर्मणाम् ॥ ३२३ ॥

प्रारब्धं सञ्चितं प्राप्तं चेति त्रिविधमेव हि ।
स्यादवस्थारूपमिति प्रोच्यते हि महर्षिणा ॥ ३२४ ॥

तस्माद्वै त्रितयं कर्म समाहारपरं भवेत् ।
मीमांसाशास्त्रसंपन्नं प्रविष्टं प्रणवावृतम् ॥ ३२५ ॥

ततस्तृतीयं न्यायाख्यमुपाङ्गं स्याच्च तस्य हि ।
कार्यनिर्णायकत्वेन स्वरूपं च व्यवस्थितम् ॥ ३२६ ॥

सर्वेषां च पदार्थानां यथार्थज्ञानसिद्धये ।
न्यायोपाङ्गं समध्येयमिदमेव हि निर्णयः ॥ ३२७ ॥

आत्मा चानात्मभिन्नः स्यादनात्मा चात्मभेदवान् ।
इति निर्णायकत्वेन प्रकाराः सन्ति षोडश ॥ ३२८ ॥

प्रकाराश्च पदार्थाः स्युस्ते चैवं परिकीर्तिताः ।
प्रमाणं च प्रमेयश्च संशयश्च प्रयोजनम् ॥ ३२९ ॥

दृष्टान्तसिद्धान्ताऽवयवतर्कवादजल्पनम् ।
वितण्डा निर्णयश्चैव ते जातिच्छलहेतवः ॥ ३३० ॥

आभासश्चेति सर्वं हि त्रितयात्मकमुच्यते ।
ज्ञानेच्छाक्रियापरं च प्रमाणं त्वात्मसंस्थितम् ॥ ३३१ ॥

ज्ञानांशं चैव सर्वेषां परं निर्णायकं भवेत् ।
भवेदनात्मरूपश्च प्रमेयो हि क्रियापरः ॥ ३३२ ॥

इच्छापरः संशयः स्यात्त्रयो मुख्या यथाक्रमम् ।
अकारोकारमकारसंस्थिताश्चेति निर्णयः ॥ ३३३ ॥

अन्ये सर्वे पदार्थाश्च त्रिष्वेष्वन्तर्गता मताः ।
प्रमाणादित्रयाणां च समाहारः प्रयोजनम् ॥ ३३४ ॥

प्रमाणस्य क्रमश्चैव दृष्टान्त इति बुध्यते ।
ततो भवति दृष्टान्तः प्रमाणान्तर्गतो मतः ॥ ३३५ ॥

प्रमेयस्य क्रमस्त्वत्र सिद्धान्त इति निश्चयात् ।
प्रमेयान्तर्गतश्चेति सिद्धान्तः परिबुध्यते ॥ ३३६ ॥

एवं ह्यवयवोऽप्यत्र संशयान्तर्गतो भवेत् ।
अवयवे हि सर्वेषां संशयस्य च संभवात् ॥ ३३७ ॥

प्रयोजनं च यत्र स्यात्तत्र तर्कस्तु दृश्यते ।
ततश्चोहात्मकः सोऽयं प्रयोजनपरो मतः ॥ ३३८ ॥

यतो यथा ज्ञानमेव वादश्च परिदृश्यते ।
ततो वादः प्रमाणान्तर्गत इत्यभिधीयते ॥ ३३९ ॥

यत्रात्यन्तविरोधश्च ज्ञातो भवति तत्र हि ।
जल्पनं प्रमेयपरं यतः संदृश्यते ततः ॥ ३४० ॥

प्रमाणान्तर्गतं चेति जल्पनं परिकथ्यते ।
यतः संदिग्धविषये वितण्डा दृश्यते ततः ॥ ३४१ ॥

संशयान्तर्गता चैव वितण्डा संमतात्र हि ।
सर्वं प्रयोजनं यस्मान्निर्णये सति जायते ॥ ३४१ ॥

तस्मात्प्रयोजनपरो निर्णयश्चेति कथ्यते ।
जातेर्विशेषणत्वं हि भेदधीजनकत्वतः ॥ ३४३ ॥

ज्ञायते च यतस्तस्मात्प्रमाणान्तर्गता भवेत् ।
जातिस्तथा छलश्चापि प्रमेयान्तर्गतो भवेत् ॥ ३४४ ॥

यत्कारणं तच्च हेतुः स चाज्ञेयो यतो भवेत् ।
ततश्च संशयात्मा स्याद्धेतुरित्यभिधीयते ॥ ३४५ ॥

यच्चात्र किञ्चिदाभाति यतस्तच्च प्रयोजनम् ।
ततः प्रयोजनात्मा स्यादाभासश्चेति कथ्यते ॥ ३४६ ॥

एवं ज्ञानक्रियेच्छाभिः समाहारेण च स्वतः ।
चतुर्विधः पदार्थः स्याच्चतुर्णां परिवर्तनात् ॥ ३४७ ॥

भवन्ति षोडशैवैते पदार्थाश्च पुनस्तथा ।
परिवर्तनेन तेषां चतुष्षष्टिरिति क्रमः ॥ ३४८ ॥

परिवर्तनादेवमेव संख्याऽनन्ता विभाव्यते ।
यत्स्यादणूनां प्रत्येकं रूपं तन्न्यायवर्णितम् ॥ ३४९ ॥

प्रणवाक्षरदृष्ट्या तु न्यायः स्यात्त्रिविधो मतः ।
तत्त्वन्यायस्तथा लोकन्यायश्चैव तथा परः ॥ ३५० ॥

प्रशस्तन्याय इति तत्तत्त्वमेवं विभाव्यते ।
यश्चास्त्यात्मपरो न्यायस्तत्त्वन्यायः स कथ्यते ॥ ३५१ ॥

स्याद्यश्च संसारपरो लोकन्यायः स चोच्यते ।
यश्च ब्रह्मपरो न्यायः स प्रशस्तो भवेदतः ॥ ३५२ ॥

न्यायरूपमुपाङ्गं स्यात्तत्त्वनिर्णायकं परम् ।
वैशेषिकमुपाङ्गं हि चतुर्थमथ चोच्यते ॥ ३५३ ॥

सांसारिकाणां सर्वेषां पदार्थानामिह क्रमात् ।
प्रत्येकं गणनं यच्च विशेषेण स्वभावतः ॥ ३५४ ॥

तच्च वैशेषिकं प्रोक्तं पदार्थाः सप्त तत्र हि ।
ये न्यायदर्शिताश्चैव पदार्थाः षोडश स्वतः ॥ ३५५ ॥

तेषां विशेषविधया सप्तसंख्यात्र कीर्तिता ।
द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ॥ ३५६ ॥

समवायस्तथाभावश्चेति ते समुदाहृताः ।
न्यायवैशेषिकाभ्यां च यथासंख्यं हि जायते ॥ ३५७ ॥

सामान्यविशेषधीश्च पदार्थानां यथाविधि ।
तस्माद्ब्रह्माण्डनिर्माणविज्ञानस्य हि साधनम् ॥ ३५८ ॥

वैशेषिकमुपाङ्गं स्यादित्यत्र हि निरूपितम् ।
अत्र प्रणवदृष्ट्या हि पदार्थाश्च त्रयो मताः ॥ ३५९ ॥

द्रव्यं गुणः कर्म चेति तत्रैवं द्रव्यमुच्यते ।
इच्छापरं प्रशस्तं च सर्वसंबन्धमूलकम् ॥ ३६० ॥

इत्येवं हि गुणश्चात्मा कर्म चानात्मतत्परम् ।
सर्वं हि द्रव्यमूलं स्याद्विना द्रव्यं न किञ्चन ॥ ३६१ ॥

द्रव्यं शक्तिस्वरूपं स्याद्द्रव्यात्सर्वाश्च शक्तयः ।
द्रव्यगुणकर्मणां च समाहारस्वरूपवत् ॥ ३६२ ॥

सामान्यमिति विज्ञेयं तच्च द्रव्यादिसंस्थितम् ।
सामान्यान्तर्गतश्चैव विशेषः परिदृश्यते ॥ ३६३ ॥

द्रव्यगुणकर्मणां च यः सामान्यविशेषयोः ।
संबन्धश्च स विज्ञेयः समवाय इतीर्यते ॥ ३६४ ॥

समवायवतामैक्यमभाव इति निर्णयः ।
अभावस्य तु नास्तित्वं लक्षणं समुदाहृतम् ॥ ३६५ ॥

चातुर्विध्यमभावस्य सर्वत्र हि निगद्यते ।
स्मृतेस्तु केवलं यच्च विषयः स च कथ्यते ॥ ३६६ ॥

प्रागभाव इति ध्वंसो नष्टत्वेन च लक्षितः ।
यश्चेन्द्रियागोचरश्च सोऽत्यन्ताभाव इष्यते ॥ ३६७ ॥

परस्पराभाव एव ह्यन्योन्याभाव उच्यते ।
सति भेदप्रणाशेऽयमभावश्च यतो भवेत् ॥ ३६८ ॥

अतोऽस्य गणनं चैव पदार्थेषु न चोच्यते ।
अत एव पदार्थाः स्युः षट्च सांसारिका मताः ॥ ३६९ ॥

द्रव्याद्याः समवायान्ताः पदार्थास्ते प्रकीर्तिताः ।
तेषु प्रतिष्ठितं सर्वमिदं ब्रह्माण्डसंज्ञकम् ॥ ३७० ॥

क्रियातत्त्वपरं चैव येषां प्रत्येकमुच्यते ।
त्रितयत्वं चैव तेषां बोधौचित्यमिहोच्यते ॥ ३७१ ॥

एवं वैशेषिके ह्यस्मिन्सन्ति भेदास्त्रयो मताः ।
आत्मवैशेषिकं चैव क्रियावैशेषिकं तथा ॥ ३७२ ॥

अपरवैशेषिकं चेत्येतेषां लक्षणं त्विदम् ।
पदार्थानां गुणस्यैकीकरणं च यदुच्यते ॥ ३७३ ॥

आत्मवैशेषिकं तत्स्यादेवमेव हि कर्मणाम् ।
एकीकरणरूपं च भेदनिष्ठं क्रियापरम् ॥ ३७४ ॥

क्रियावैशेषिकं प्रोक्तमिच्छामात्रस्य सर्वथा ।
तदेकत्वस्वरूपं वैशेषिकं ह्यपरं मतम् ॥ ३७५ ॥

तस्मादिदं विशेषाणां विधीनां च यथायथम् ।
बोधायैव तु संप्रोक्तं भवेत्प्रणवतत्परम् ॥ ३७६ ॥

अथोपाङ्गं तु योगाख्यं पञ्चमं चेह कथ्यते ।
क्रमेण युज्यते सर्वमिति योगपदार्थतः ॥ ३७७ ॥

आत्मनश्चैव सर्वस्मिन्योगो ह्येकत्वलक्षणः ।
तथा संसारमात्रस्य योजनं च यथाक्रमम् ॥ ३७८ ॥

तदेकत्वज्ञापनेन सहितं चात्र बुध्यते ।
एकत्वबोधः सर्वत्र सर्वबोधस्तथा पुनः ॥ ३७९ ॥

एकत्र चेति योगस्य फलं हि समुदाहृतम् ।
व्यापारो येन भावेन चैक्यंभावेन येन हि ॥ ३८० ॥

तत्सर्वं सम्यगाख्यातं योगोपाङ्गे यथाक्रमम् ।
योजनव्यवहारश्च पदार्थानां हि सर्वशः ॥ ३८१ ॥

स्वात्मन्येव हि द्रष्टव्यश्चेति योगादुदीरितम् ।
प्राणायामाभिधानं च तत्परं बुध्यतेऽत्र हि ॥ ३८२ ॥

ओङ्कारादिजपोऽप्येवं भावगर्भो ह्युदाहृतः ।
ध्येयवस्तु स्वरूपस्य दार्ढ्याय हि जपो मतः ॥ ३८३ ॥

योगस्तु त्रिविधो ज्ञेयो राजयोगस्तथाऽपरः ।
हठयोगो लक्ष्ययोगश्चेति तेषामनुक्रमात् ॥ ३८४ ॥

स्वरूपं च विशेषेण वर्णितं स्यान्महर्षिणा ।
सर्वप्रकाशमूलं च राजयोगोऽभिधीयते ॥ ३८५ ॥

तथा ज्ञानपरश्चैव हठयोगश्च तादृशः ।
तद्योगकरणं चास्ति लक्ष्ययोगश्च तादृशः ॥ ३८६ ॥

इच्छाशक्तिसमाविष्टस्तृतीयः परिकथ्यते ।
सर्वलक्षणसंपन्नः परो ह्येकः सनातनः ॥ ३८७ ॥

तस्मात्सर्वमिदं योगशास्त्रं प्रणवसंस्थितम् ।
अकारादिक्रमान्तस्थं ब्रह्मसामीप्यदायकम् ॥ ३८८ ॥

ततः सांख्यमुपाङ्गं तु षष्टमत्र निगद्यते ।
तदारंभावसानाभ्यां रहितस्य च वस्तुनः ॥ ३८९ ॥

सर्वसंख्याविहीनस्य बोधः शुद्धस्य चात्मनः ।
सांख्योपाङ्गे यथातत्त्वं व्याख्यातोऽस्ति यथाविधि ॥ ३९० ॥

तस्माल्लोकेश्वरः साक्षान्महाविष्णुरितीर्यते ।
तत्परेषां च सर्वेषाममान्यत्वमुदाहृतम् ॥ ३९१ ॥

आत्मैव हि निराधारः स्वच्छन्दः सर्वगः परः ।
ब्रह्मेति तद्बोधकोऽयमोङ्कारः परिकथ्यते ॥ ३९२ ॥

इति सर्वमुपाङ्गैस्तु षड्भिश्चैव निगद्यते ।
मुमुक्षुभिरिदं वेद्यं परमार्थपरैः सदा ॥ ३९३ ॥

तस्माद्यथाक्रमं चैव ह्यकारादिक्रमेण च ।
वेदवेदाङ्गोपाङ्गानि विज्ञेयानीति निश्चयः ॥ ३९४ ॥

एतेषां चैव सर्वेषां विद्यासंज्ञात्र कीर्तिता ।
विद्याश्चेमा भवन्त्यत्र प्रसिद्धाश्च चतुर्दश ॥ ३९५ ॥

ताश्च संसारनियताः सार्वत्रिक्यः पराऽवराः ।
सर्वविज्ञानदायिन्यश्चेत्यत्र तु निरूपितम् ॥ ३९६ ॥

विद्यास्तास्तु षडङ्गैश्च षडुपाङ्गैश्च योगतः ।
वेदोपवेदोपनिषद्ब्राह्मणैः शाखया युतैः ॥ ३९७ ॥

योगात्त्रयोदश प्रोक्ता ह्यविद्या च चतुर्दशी ।
विद्यास्त्रयोदश प्रोक्ता ज्ञानरूपा भवन्ति च ॥ ३९८ ॥

अविद्या चान्तिमाऽज्ञानतत्परा चेति निर्णयः ।
तस्माद्वेदं च सर्वं हि ज्ञानाज्ञानप्रकारकम् ॥ ३९९ ॥

चतुर्दशसु विद्यासु वर्ततेऽन्तर्गतं तथा ।
सर्वो हि व्यवसायश्च सर्वे च विषयस्तथा ॥ ४०० ॥

अत्र चान्तर्गताश्चेति विज्ञेयं हि मनीषिभिः ।
ततो यथाक्रमं चैव षडङ्गानां विशेषतः ॥ ४०१ ॥

समन्वयार्थः कर्तारो व्याख्याताः स्युर्यथाविधि ।
चत्वार्यङ्गानि मुख्यानि षण्णां मध्ये च तत्र हि ॥ ४०२ ॥

अग्र्यं व्याकरणं प्रोक्तं निरुक्तं च ततो भवेत् ।
ज्यौतिषं च तृतीयं स्याच्चतुर्थं छन्द उच्यते ॥ ४०३ ॥

ज्ञानादिभिश्चतुर्भिस्तु तेषां लक्षणमाहितम् ।
इत्येवं षडुपाङ्गस्य वैभवश्च यथाक्रमम् ॥ ४०४ ॥

व्याख्यातश्च यथातत्त्वं तथोपाङ्गं च सप्तमम् ।
सिद्धान्तनाम चाख्यातं तत्समाहारधर्मवत् ॥ ४०५ ॥

दर्शनं चेति संज्ञापि ह्युपाङ्गानां च दर्शिता ।
अध्यापनं चाध्ययनमुपाङ्गानां यथाक्रमम् ॥ ४०६ ॥

एवं प्रणवबोधे च वर्णितं स्यान्महर्षिणा ।
अधीत्याङ्गं प्रथमतस्तथोपाङ्गं ततोऽभ्यसेत् ॥ ४०७ ॥

पश्चाद्वेदः समध्येयः साङ्गोपाङ्गं यथेप्सितम् ।
ब्रह्म विज्ञाय संसारे ब्रह्मकार्यं सदा चरेत् ॥ ४०८ ॥

सर्वं विज्ञाय चैकस्थमोङ्कारं प्रणवावृतम् ।
अनन्तत्वमतीतत्वमनादित्वं प्रजप्यताम् ॥ ४०९ ॥

इत्येतच्च महार्थं स्यान्महर्षेर्वचनं परम् ।
विचार्यमेतद्विद्वद्भिर्यथाज्ञानं यथावयः ॥ ४१० ॥

तस्मादित्थंभूतमेतत्प्रपञ्चपरमेव च ।
सर्वसिद्धं च सर्वस्थं सर्वान्तर्गतमेव हि ॥ ४११ ॥

संसारबोधरूपं च प्रणवार्थपरं सदा ।
वेदवेदाङ्गोपाङ्गं च विज्ञेयमिति निर्णयः ॥ ४१२ ॥

ततश्च षोडशेऽस्मिंस्तु तरङ्गे च महर्षिणा ।
स्वरूपं सर्वशास्त्राणां सविमर्शं निरूपितम् ॥ ४१३ ॥

अनेकश्चैव संसारो यथैकानुगतो भवेत् ।
शास्त्रसंसरणं चापि तथैवेति निगद्यते ॥ ४१४ ॥

ततश्चाङ्गोपाङ्गसंस्थं सर्वं शास्त्रं व्यवस्थितम् ।
ज्ञानादिभिश्चतुर्भिश्च शास्त्रं सर्वं विभज्यते ॥ ४१५ ॥

श्रौतं स्मार्तं धर्मशास्त्रं सिद्धान्तं चेति तद्भवेत् ।
श्रौतं च ज्ञाननिष्ठं स्यात्स्मार्तं चैव क्रियापरम् ॥ ४१६ ॥

इच्छापरं धर्मशास्त्रं समाहारपरं तथा ।
सिद्धान्तशास्त्रमिति तान्युक्तानि च यथाविधि ॥ ४१७ ॥

श्रौतस्मार्ताख्यशास्त्राभ्यां भावाभावौ यथाक्रमम् ।
एकत्वानेकत्वयुक्तौ तदात्मानात्मतत्परौ ॥ ४१८ ॥

भवेतामुदितौ चाथ धर्मशास्त्रं विशेषतः ।
कर्तव्यस्याऽकर्तव्यस्य यथारूपं नियामकम् ॥ ४१९ ॥

भवेदिच्छापरत्वाच्च सिद्धान्तं शास्त्रमुत्तमम् ।
अखण्डत्वं च जीवस्य सर्वस्थत्वं च बोधयत् ॥ ४२० ॥

तत्समाहारपरं स्यादिति शास्त्रं विचारितम् ।
एवं च सर्वशास्त्राणि विचार्याणि भवन्ति हि ॥ ४२१ ॥

अतः सर्वेश्वरस्त्वात्मा सर्वनिष्ठः सनातनः ।
स एव समुपास्यः स्याद्यदन्यत्परिदृश्यते ॥ ४२२ ॥

तत्सर्वं तद्विशिष्टं स्यात्तादृशं चेति निश्चयः ।
उभाभ्यामेव तद्ब्रह्म त्र्यक्षरं परिबुध्यते ॥ ४२३ ॥

तृतीये च प्रकरणे त्वेवं षोडशभिः क्रमात् ।
तरङ्गैश्च सुविज्ञेयो योऽर्थश्चेत्थं स चोच्यते ॥ ४२४ ॥

जिज्ञासुभिर्धर्मरूपमिदं वेद्यं यथाक्रमम् ।
वस्तु कार्यं कारणं च तत्र कार्यं जगद्भवेत् ॥ ४२५ ॥

दृश्यमानं जगन्नाना संविभक्तं विभाव्यते ।
पशुर्मनुष्यः पक्षी च ये च स्थावरजङ्गमाः ॥ ४२६ ॥

सर्वमेतज्जगद्वाच्यमिति शास्त्रैरुदीर्यते ।
प्रत्यक्षानुभवाच्चापि तदेवं चेति बुध्यते ॥ ४२७ ॥

तद्विभक्तजगद्योगावेशेनैव हि कारणम् ॥
वस्तु नानास्वरूपं च नानाजातिगुणक्रियम् ॥ ४२८ ॥

नानावस्थं भवेच्चेति सम्यगेवावगम्यते ।
यच्चैवं कारणं वस्तु सर्वत्र परिदृश्यते ॥ ४२९ ॥

जीव इत्येव संज्ञाऽस्य सर्वशास्त्रैरुदीर्यते ।
प्रत्येकं च शरीराणां भिन्नो जीवश्च दृश्यते ॥ ४३० ॥

जगदेव शरीरं स्यात्तच्च जीवस्य योगतः ।
भवेत्कार्यक्षमं चेति सुस्पष्टमवगम्यते ॥ ४३१ ॥

अतः कर्ता च भोक्ता च कारणं परमेश्वरः ।
आत्मा च परमात्मा च परं ब्रह्म च शाश्वतम् ॥ ४३२ ॥

उपास्यश्च स एव स्यात्प्रेप्सुभिश्च परं पदम् ।
इति शास्त्रैः प्रसिद्धैश्च व्यक्तमेव हि बुध्यते ॥ ४३३ ॥

प्राकृतो मानुषो लोको ह्ययमस्ति सनातनः ।
प्रत्यक्षावगमश्चापि तत्र वर्तामहे वयम् ॥ ४३४ ॥

मान्धाताद्या महाभागा राजानश्च महर्षयः ।
तथा भागवताश्चैव बुद्धाद्या योगिनस्तथा ॥ ४३५ ॥

अन्ये च संप्रसिद्धा ये त्वाचार्याः शङ्करादयः ।
अस्माकं पितरोऽन्ये च बान्धवाश्च परं गताः ॥ ४३६ ॥

ते सर्वे च कथं जाता लोकेऽस्मिन्नवसन्कथम् ।
शरीरं भोगायतनं त्यजन्तिस्म कथं नु ते ॥ ४३७ ॥

सर्वेषां चैवमुक्तानां व्यवसायश्च कीदृशः ।
सर्वमेतदशेषेण विज्ञेयं स्यान्मनीषिभिः ॥ ४३८ ॥

विचार्यमाणे सर्वस्मिन्नस्मिन्नेवं हि बुध्यते ।
सृष्टिः स्थितिर्लयश्चास्य लोकस्यास्त्येव शाश्वतः ॥ ४३९ ॥

सर्वेषां व्यवसायश्च प्रत्येकं च यथागुणम् ।
प्रशस्तश्चाप्रशस्तश्च दृश्यते हि तथा पुनः ॥ ४४० ॥

तत्परं चापरं चैव स्थानं सर्वत्र दृश्यते ।
सन्ति सर्वस्य कार्यस्य कारणान्यत्र पञ्च हि ॥ ४४१ ॥

तथा सर्वं जगत्तन्त्रं ह्यधीनं कस्य चिद्भवेत् ।
इति विज्ञेयमेव स्यात्सर्वैः सद्भिर्विशेषतः ॥ ४४२ ॥

येऽवतीर्णा महात्मानो जगदभ्युदयाय हि ।
पूर्वोक्ताश्चैव तेषां तु व्यवसायः परोदयः ॥ ४४३ ॥

प्रशस्तः परमश्चास्तीत्याचार्यैः समुदीर्यते ।
प्रशस्तव्यवसायश्च ब्रह्मकार्यप्रवर्तकः ॥ ४४४ ॥

सन्यासत्यागसंशुद्धस्वभावः शास्त्रवर्त्मगः ।
यश्च सोऽयं पुमान्दिव्यं परं स्थानं समश्नुते ॥ ४४५ ॥

व्यवसायश्चैवमेव व्याख्यातः स्यान्महर्षिणा ।
स्वस्वरूपानुरूपश्च कर्तव्यत्वेन निश्चितः ॥ ४४६ ॥

निश्चयात्मा परस्थानप्रापकश्चैव यो भवेत् ।
सोऽयं स्याद्व्यवसायश्चेत्ययं धर्मः सनातनः ॥ ४४७ ॥

सर्वेषां व्यवसायश्च पुरुषार्थप्रदः स्वयम् ।
प्रत्येकमेव चाभाति यथाकालं यथावयः ॥ ४४८ ॥

यथारूपं यथादेशं यथाविज्ञानमेव च ।
इति शास्त्रार्थतत्त्वज्ञैः प्रोक्तश्चास्त्यत्र तत्त्वतः ॥ ४४९ ॥

स चायं प्रवृत्तिपरो निवृत्तिपर इत्यपि ।
द्विविधः कथ्यते तत्र चात्मार्थो विद्यते हि यः ॥ ४५० ॥

स निवृत्तिपरः प्रोक्तो यश्च संसारतत्परः ।
स प्रवृत्तिपरो ज्ञेयस्ताभ्यां शुद्धोऽन्य उच्यते ॥ ४५१ ॥

इत्युक्तैर्व्यवसायैश्च व्यवसायपरैस्तथा ।
संपूर्णो मानुषो लोकश्चाभात्येव निरन्तरम् ॥ ४५२ ॥

सर्वेषां व्यवसायानां विज्ञानं कारणं भवेत् ।
शास्त्राभ्यासाच्च विज्ञानं वास्तवं ह्यभिजायते ॥ ४५३ ॥

यथावस्थं च विज्ञानभेदस्यात्र हि दर्शनात् ।
शास्त्राणां चैव भेदोऽपि बुध्यते हि यथाक्रमम् ॥ ४५४ ॥

ततो लोकश्च कर्ता च व्यवसायश्च साधनम् ।
शास्त्रं चेतीह चत्वारि बुध्यन्ते धर्मगामिभिः ॥ ४५५ ॥

अधिष्ठानं भवेल्लोकः कर्ता स्यात्कर्मकारकः ।
चेष्टा च व्यवसायः स्यात्करणं शास्त्रमुच्यते ॥ ४५६ ॥

अत्र यत्पञ्चमं वस्तु तदैवमिति कथ्यते ।
सर्वेषां कारणानां च परमं तच्च वै भवेत् ॥ ४५७ ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ ४५८ ॥

इति कारणगीतार्थाल्लोकतन्त्रं च बुध्यते ।
तस्मादस्य तु लोकस्य पुमान्कश्चिन्नियामकः ॥ ४५९ ॥

ब्रह्मप्रतिनिधिश्चैव ब्राह्म्या शक्त्या समन्वितः ।
सर्वज्ञः सर्वसाक्षी च वर्तते परमेश्वरः ॥ ४६० ॥

सोऽयं भवेन्महाविष्णुर्लोकसूत्रप्रवर्तकः ।
ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चैव नरनारायणौ तथा ॥ ४६१ ॥

अन्ये चैव महात्मानः सर्वे च परमर्षयः ।
महाविष्णोर्नियम्याश्च भवन्तीति हि निर्णयः ॥ ४६२ ॥

ब्रह्माण्डस्य कस्य चिच्च महाब्रह्मा नियामकः ।
महाशिवः कस्य चिच्च भवेदेवं नियामकः ॥ ४६३ ॥

ब्रह्माण्डे च महाविष्णोर्नियम्ये मानुषा वयम् ।
वर्तामहे चेति सम्यङ्मुनिना ह्यभिवर्णितम् ॥ ४६४ ॥

लोकाधिपानां सर्वेषां प्रत्येकं नियता भवेत् ।
यथाधिकारं विद्या च ताभिश्चैव तथा पुनः ॥ ४६५ ॥

लोकाधिकारिभिश्चैव यथावस्थं यथाक्रमम् ।
शिक्षितः पुरुषः साधु साङ्गोपाङ्गान्यथाविधि ॥ ४६६ ॥

सोपवेदानशेषांश्च वेदाञ्छाखासमन्वितान् ।
यथाकालं यथार्थं च यथाक्रममतन्द्रितः ॥ ४६७ ॥

विद्वान्धर्मस्य विज्ञाता व्यवसायपरः शुचिः ।
अवस्थाचतुष्टयात्म सर्वं च त्रितयात्मकम् ॥ ४६८ ॥

समष्टिव्यष्टिरूपेण शास्त्रेण प्रणवेन हि ।
परिबुध्य यथाप्रज्ञं स्वानुरूपाणि सर्वशः ॥ ४६९ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि प्राप्नोति परमं पदम् ।
तृतीये प्रकरणे च ह्येवं षोडशभिः पुनः ॥ ४७० ॥

तरङ्गैश्च यथातत्त्वं शास्त्रार्थश्च विचाररतिः ।
विज्ञेयः सर्वथा सद्भिरयं विज्ञानसाधनम् ॥ ॥ ४७१ ॥

इति श्रीयोगानन्दविरचितायां प्रणववादार्थदीपिकायां
शास्त्रार्थस्वरूपनिरूपणं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥

ॐ

अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथातः पञ्चभिश्चैव तरङ्गैर्हि महर्षिणा ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञैर्व्यवसायद्वयास्थितैः ॥ १ ॥

यच्च परप्रेप्सुभिस्तु विज्ञेयं सर्वतः परम् ।
आद्यैः कैवल्यगीतायां श्लोकैः सप्तभिरीरितम् ॥ २ ॥

ब्रह्मस्वरूपगीतायां तथान्यत्र विचारितम् ।
तद्ब्रह्मरूपमात्मादिभेदभावेन भावितम् ॥ ३ ॥

वर्णितं सप्रकारं च विज्ञानक्रमभूषितम् ।
अस्ति तत्सर्वविद्यानां फलं स्यादिति निर्णयः ॥ ४ ॥

आत्मा च परमात्मा च सूत्रात्मा च तथा परः ।
जीवात्मा प्रत्यगात्मेति ह्यात्मभेदा भवन्ति च ॥ ५ ॥

जगत्यस्मिन्परं ब्रह्म नामरूपादिवर्जितम् ।
नेति नेतीति कथितमेवं भावेन भासते ॥ ६ ॥

तत्र सप्तदशे चास्मिन्तरङ्गे तु महर्षिणा ।
यत्सूत्रात्मस्वरूपं च ब्रह्म तच्चाभिवर्णितम् ॥ ७ ॥

समष्टिव्यष्टिरूपौ च भावौ प्रणवभाषितौ ।
सार्वत्रिके च विषये ताभ्यां चैव यथाक्रमम् ॥ ८ ॥

एकत्वपृथक्त्वयोश्च भवेन्निर्धारणं तथा ।
यथाक्रमं चैव ताभ्यां जातिव्यक्तिश्च बुध्यते ॥ ९ ॥

ये स्युः समानजातीयास्तेषां चैकत्वमुच्यते ।
तत्समष्टिप्रयुक्तेन संबन्धेनेति निर्णयः ॥ १० ॥

पूर्णत्वं च समष्ट्या स्याद्व्यष्ट्या च स्यादपूर्णता ।
पूर्णत्वेनैरपेक्ष्यं स्यादपूर्णत्वे हि जायते ॥ ११ ॥

सापेक्षत्वमिति ज्ञेयं ततो ह्येवं हि बुध्यते ।
जातिव्यक्त्योः परस्परं सापेक्षत्वमिति स्वतः ॥ १२ ॥

समष्ट्युपहितो यश्च चेतनो भगवान्परः ।
सूत्रात्मेत्यत्र गदितः सोऽयं भवति चेश्वरः ॥ १३ ॥

एकस्मिन्नेव सूत्रे च प्रोता मणिगणा यथा ।
तथा सूत्रात्मनि प्रोतं जगत्सर्वं चराचरम् ॥ १४ ॥

संसारमात्रे चैतस्मिन्यदेकत्वं निगद्यते ।
तच्च सूत्रात्मनियतं चेति ज्ञेयं मनीषिभिः ॥ १५ ॥

एवं व्यष्ट्यवस्थितानां सर्वेषामात्मनां पुनः ।
एकत्वेनैव भानं तु सूत्रात्मत्वेन जायते ॥ १६ ॥

संसारनियतश्चैव सूत्रात्मा भवति स्वयम् ।
महाविष्णुबुद्धिकार्यश्चेति गर्गसुतोदितम् ॥ १७ ॥

तथैव हि महाविष्णोर्नियम्यश्चेति भाषितः ।
सूत्रात्मनोऽप्यणुत्वं च परदृष्ट्या निगद्यते ॥ १८ ॥

किञ्च सूत्रात्मनोऽप्येवं जीवसंज्ञा ह्युदाहृता ।
प्राणान्क्षेत्रज्ञरूपेण धारणादत एव हि ॥ १९ ॥

यच्चान्तः संप्रविष्टं च स्वयं बद्धं सनातनम् ।
सर्वशास्त्रपरं ब्रह्म तच्च सूत्रात्मसंज्ञकम् ॥ २० ॥

भवतीति हि सिद्धान्तः सप्रकारमिहोदितः ।
अतः सूत्रात्मविज्ञानं व्यवसायसुसाधनम् ॥ २१ ॥

एवं सूत्रात्मनश्चैव कार्यं त्रिविधमुच्यते ।
तच्चावरोधानुरोधारोधरूपमितीर्यते ॥ २२ ॥

यच्चाद्दमः स्वरूपं च ह्यात्मनिष्ठमकारगम् ।
ज्ञानावृतं तथा तच्च दृष्ट्वा स्यादनुरोधजम् ॥ २३ ॥

कार्यं चेति तथा द्वाभ्यां ताभ्यामज्ञेयमेव हि ।
आरोधजं केवलं च कार्यं स्यादिति निर्णयः ॥ २४ ॥

एवं सूत्रात्मकार्यस्य विज्ञाता परमः पुमान् ।
समदुःखसुखः स्वस्थः परकार्याय सज्जते ॥ २५ ॥

परमात्मा परो यश्च शाश्वतः सर्वकारकः ।
स्वयं सिद्धः स्वयं भूतो ह्यकारार्थः प्रभासते ॥ २६ ॥

सूत्रात्मा चापरस्तस्मात्संसारस्य नियामकः ।
उकारवाच्यस्ताभ्यां तु परं ब्रह्म सनातनम् ॥ २७ ॥

नेति नेतीति कथितं सर्वातीतमगोचरम् ।
तस्मात्परमात्मना च तथा सूत्रात्मनापि च ॥ २८ ॥

सर्वसंसारकार्यं च भवतीति हि निर्णयः ।
एवमन्ये विशेषार्था विज्ञेयाश्चात्र सर्वशः ॥ २९ ॥

महर्षिणा निगदिताः विचार्यास्ते मुमुक्षुभिः ।
इति सप्तदशस्यास्य तरङ्गस्यार्थ ईरितः ॥ ३० ॥

अथ चाष्टादशे ह्यस्मिन्तरङ्गे तु महर्षिणा ।
व्याख्यातं स्याद्यथातत्त्वं स्वरूपं प्रत्यगात्मनः ॥ ३१ ॥

तथैव मूलप्रकृतेः देव्याश्च प्रकृतेस्तथा ।
प्रणवार्थपरत्वं च त्रयाणां प्रतिपादितम् ॥ ३२ ॥

यो हि स्वक्रियया चैव सर्वं प्रति च गच्छति ।
प्रत्यगात्मा स विज्ञेयः सर्वसंस्थश्च शाश्वतः ॥ ३३ ॥

स क्रियान्तर्गतः शुद्धः सर्वोपेतश्च केवलः ।
क्रियाप्रवर्तकः सर्वसंपन्नश्चेति बुध्यते ॥ ३४ ॥

अहमो व्यष्टिभावश्च संसार इति मन्यताम् ।
संसारव्यष्टिभावश्च ह्येवमात्मेति बुध्यते ॥ ३५ ॥

समष्टिभावे सर्वेषां वृत्तिरेकैव विद्यते ।
यो ह्यहं स च नैतत्स्याद्यो ह्येतत्स च नात्यहम् ॥ ३६ ॥

यो हि न स नाहमेतदिति व्याख्यानतो भवेत् ।
कार्यं पृथक्पृथक्चेति विज्ञेयं स्यान्मनीषिभिः ॥ ३७ ॥

अहमा कथितो ह्यात्मा संसारश्चैतदा तथा ।
नकारेण परं ब्रह्म शक्तिस्तस्य च कथ्यते ॥ ३८ ॥

तस्माद्यावल्लोकमहमेव सर्वं प्रकाशते ।
कार्योपलक्षितं तच्च स्वरूपं प्रत्यगात्मनः ॥ ३९ ॥

अनात्मिका भवेन्मूलप्रकृतिः सृष्टिकारणम् ।
एतन्निष्ठा चाणुरूपा भवेत्सा च परा मता ॥ ४० ॥

प्रकर्षेण च या मूलं करोति स्वयमेव हि ।
सा मूलप्रकृतिश्चेति कथ्यते योगभावतः ॥ ४१ ॥

प्रत्यगात्मस्वरूपं च यत्तन्मूलं हि कथ्यते ।
तस्य प्रदर्शनादेव मूलप्रकृतिरित्यतः ॥ ४२ ॥

तस्याश्च मूलप्रकृतेस्तथैव प्रत्यगात्मनः ।
योगादेव हि सर्वं च नियतं संप्रकाशते ॥ ४३ ॥

मूलप्रकृत्या तु तमः प्रकाशः प्रत्यगात्मना ।
पूर्वमेवात्र कथितमतस्ताभ्यां प्रकाशते ॥ ४४ ॥

संसारश्चैव सर्वोऽपि सांसारिक्यः क्रियास्तथा ।
भावाभावप्रकाशश्च ताभ्यां योगेन जायते ॥ ४५ ॥

त्रिगुणा मूलप्रकृतिः प्रत्यगात्मा च शाश्वतः ।
स्पष्टं प्रकृतिगीतायां व्याख्यात इति निर्णयः ॥ ४६ ॥

प्रत्यगात्मोपसकानां पुरुषार्थः परार्थदः ।
भूतप्रकृतिमोक्षश्च तुरीयः समुदाहृतः ॥ ४७ ॥

सर्वेषां चैव कार्याणां क्षेत्रे चैवास्य योगतः ।
सञ्जायमानत्वादेव प्रत्यगात्मा च कार्यवान् ॥ ४८ ॥

क्षेत्रज्ञ इति विज्ञेयो मूलप्रकृतिरेव च ।
क्षेत्रं चेति निगदिता ताभ्यां भाति जगच्च हि ॥ ४९ ॥

क्षेत्रज्ञ एवाक्षरः स्यात्कर्मसाक्षी जगत्प्रभुः ।
प्रथमं योगिभिश्चायमेव सर्वैरुपास्यते ॥ ५० ॥

तस्माच्छुद्धो ह्येतदर्थो मूलप्रकृतिसंज्ञया ।
कथितोऽस्तीति सिद्धान्तः प्रशस्तः परिदृश्यते ॥ ५१ ॥

स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरपि ।
विवक्षया हि नियतं भवतीत्यत्र भाषितम् ॥ ५२ ॥

स्वयमसत्स्वरूपा च मूलप्रकृतिराहिता ।
वर्तते सदसद्रूपा तत्तद्वस्तु प्रभावतः ॥ ५३ ॥

अनन्तनामरूपा च भाति कारणरूपिणी ।
नानावस्था बन्धरूपा तत्त्वानां प्रथमा च सा ॥ ५४ ॥

सा मूलप्रकृतिश्चैव माया गुणमयी मता ।
उकारार्था ब्रह्मशक्तिः सर्वसंसारतत्परा ॥ ५५ ॥

प्रत्यगात्मा त्वकारार्थश्चेत्यत्र हि निरूपितः ।
मकारार्थश्च योगः स्यादिदिति ज्ञेयं मनीषिभिः ॥ ५६ ॥

देवी प्रकृतिरेवं स्यादात्मनश्च ह्यनात्मनः ।
ऐक्यस्य तद्विरोधस्य भवेदावश्यकत्वतः ॥ ५७ ॥

भवेत्सेयमिकारार्था शक्तिर्देवी निगद्यते ।
अकारोकारयोर्मध्यवर्तिनी चेति निर्णयः ॥ ५८ ॥

या स्याच्च देवी प्रकृतिस्तस्यामन्तर्गता भवेत् ।
मूलप्रकृतिरेवं हि तस्यां चान्तर्गतो भवेत् ॥ ५९ ॥

प्रत्यगात्मा तथा चैव देवी प्रकृतिरेव सा ।
तयोरावश्यकी शक्तिरूपा चेति निरूपिता ॥ ६० ॥

अनया दीव्यते शक्तिरिति देवीति चोच्यते ।
प्रकृतिस्तु स्वभावः स्यात्प्रकृत्यर्थोऽयमुच्यते ॥ ६१ ॥

भवनं च प्रकृष्टेन स्वयत्नेन यया भवेत् ।
सेयं प्रकृतिरित्येव कथ्यतेऽत्र च योगतः ॥ ६२ ॥

द्विविधा प्रकृतिश्च स्याद्देवी प्रकृतिरेव च ।
मूलप्रकृतिरित्येव कथ्यतेऽत्र महर्षिणा ॥ ६३ ॥

या मूलप्रकृतिं चैव प्रत्यगात्मानमेव च ।
अभिद्योतयतीत्यत्र सा देवी परिकथ्यते ॥ ६४ ॥

यया मूलप्रकृतेश्च तथा च प्रत्यगात्मनः ।
प्रकाशोऽनुभवश्चैव ह्यनेकः सा हि कथ्यते ॥ ६५ ॥

देवी प्रकृतिरेवेति पुनश्चैवमियं भवेत् ।
योगस्यावश्यकत्वेन योगमायेति संज्ञया ॥ ६६ ॥

अतीतप्रवचने च भवेत्सार्वत्रिके पुनः ।
मायेति संज्ञा प्रोक्तात्र देवी प्रकृतिरित्यपि ॥ ६७ ॥

संसारप्रवचने च संज्ञा स्यादिदिति निर्णयः ।
एवं ह्यनेकधा चैव प्रकृतिः परिकथ्यते ॥ ६८ ॥

तस्मान्मूलप्रकृतेश्च देव्याश्च प्रकृतेस्तथा ।
तत्प्रत्यगात्मनश्चैव स्वरूपञ्च यथाक्रमम् ॥ ६९ ॥

यथारूपं च विज्ञाय प्रणवार्थविचारतः ।
सर्वं संसारकार्यं च कुर्वन्नेवमतद्रितः ॥ ७० ॥

ब्रह्मसामीप्यमाप्नोति शुद्धविज्ञानलक्षणः ।
अष्टादशतरङ्गार्थसंग्रहश्चेत्थमीरितः ॥ ७१ ॥

ततश्चैकोनविंशेऽस्मिन्तरङ्गे तु महर्षिणा ।
जीवात्मधर्मो भवति व्याख्यातश्च यथायथम् ॥ ७२ ॥

यः क्रीडति च संसारे सुखदुःखादिभिः सह ।
ईश्वरस्य बिंबभूतः संसारात्मप्रयोगजः ॥ ७३ ॥

सोऽयं भवति जीवात्मा प्रबद्धश्च गुणैस्त्रिभिः ।
त्रित्वैकत्वस्वरूपे च ब्रह्मभावेऽयमेव हि ॥ ७४ ॥

अखण्डो ह्यणुरूपश्च सर्वज्ञः सर्वभाववान् ।
पूर्णश्च शाश्वतो नित्यः स्वसंवेद्यः प्रकाशते ॥ ७५ ॥

जीवात्मा च यदा वेद स्वात्मानं चेत्थमेव हि ।
जगदित्थमहं चेत्थमेतदित्थं तथा पुनः ॥ ७६ ॥

भाव्यं च भवनं चेत्थमित्यादि च तदा त्वयम् ।
स्वयं ब्रह्मस्वरूपश्च भवत्येवेति निर्णयः ॥ ७७ ॥

सुखदुःखानुभवश्च तथा चायं हि जायते ।
जीवति म्रियते चेति व्यवहारस्तथा पुनः ॥ ७८ ॥

शोको हर्षश्चेति सर्वं तदा तस्य न जायते ।
तस्माज्जीवब्रह्मणोश्च ह्यैक्यं विधिनिरूपितम् ॥ ७९ ॥

एवमन्ये विशेषार्था जीवात्मज्ञानतत्पराः ।
तरङ्गेऽस्मिन्विशेषेण प्रोक्ताः सन्ति महर्षिणा ॥ ८० ॥

ततो विंशे तरङ्गेऽस्मिन्गार्ग्यायणमहर्षिणा ।
जीवात्मयोगो व्याख्यातो यथातत्वं विशेषतः ॥ ८१ ॥

तौ भेदसूचकौ शब्दौ युष्मदस्मदिति श्रुतौ ।
उभौ भवेतां तत्रास्ति ह्यसन्धिस्थो निरामयः ॥ ८२ ॥

अस्मच्छब्दाभिधेयश्च ह्ययमात्मा तथा पुनः ।
युष्मच्छब्दे ह्याद्यवर्णश्चेकारोकारसन्धितः ॥ ८३ ॥

यु चेति सम्यगाभाति प्रसिद्धं रूपमेव हि ।
युष्मच्छब्दस्यैवमेव निरुक्तं च महर्षिणा ॥ ८४ ॥

तस्य संभावनयैव नानात्वं परिदृश्यते ।
युष्मच्छब्दस्य भवनं त्वस्मच्छब्देन जायते ॥ ८५ ॥

आभ्यां द्वाभ्यां च शब्दाभ्यां भेदश्च परिकथ्यते ।
अस्मद्युष्मच्छब्दवाच्यौ भवतश्च क्रमादिमौ ॥ ८६ ॥

उक्तौ च ह्यात्मसंसारौ ह्यकारोकारतत्परौ ।
तयोः परस्परं चैव सापेक्षत्वमिहोच्यते ॥ ८७ ॥

एकत्वं च तथा तौ द्वौ त्वन्यस्य स्तो ह्यपेक्षकौ ।
तस्मात्तयोरभेदश्च तथान्येषामिहोदितः ॥ ८८ ॥

केवलं भेदवचनशब्दानां सर्वथैव हि ।
तदैक्यविरोधवत्वं तथा चैकत्वमेव च ॥ ८९ ॥

विज्ञेयमिति चात्रोक्तमृषिणा च प्रयोजनम् ।
तस्मात्पृतक्तं सर्वेषामेकत्वं च तथा मतम् ॥ ९० ॥

तावैक्यपृथक्त्वमूलौ रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
आवश्यकपरावेतौ शत्रुमित्रे तथा मते ॥ ९१ ॥

तयोरनावश्यकत्वदोषश्चापि भवेदतः ।
रागद्वेषौ शत्रुमित्रे द्विविधे परिकथ्यते ॥ ९२ ॥

एकं कारणरूपं स्यात्कार्यरूपं तथाऽपरम् ।
कार्यरूपं प्रसिद्धं स्याच्चावश्यकपरं तथा ॥ ९३ ॥

तच्च कारणरूपं स्यादप्रसिद्धं तथा मतम् ।
परं त्वावश्यके चैव सर्वस्मिन्नयमेव हि ॥ ९४ ॥

अभेद एव भवति चेति व्याख्यातृसंमतम् ।
तदात्मैक्यविरोधाच्च द्वेषः समभिदृश्यते ॥ ९५ ॥

तदात्मैक्यानुरोधेन रागश्च परिवर्धते ।
द्वयं चावश्यकपरं तदिदं परिदृश्यते ॥ ९६ ॥

तदेकान्तर्गतोऽभेदश्चैकस्थः परिबुध्यते ।
तदवयवावयविभावेनेति निरूपितम् ॥ ९७ ॥

प्रकृतीनां च सर्वासामात्मादीनां च सर्वशः ।
प्रत्येकं यत्परिज्ञानं तत्पृथक्त्वेन जायते ॥ ९८ ॥

यदेकत्वेन विज्ञानं सर्वेषां चैव जायते ।
तत्परं ब्रह्मेति गीतमिति ज्ञेयं मनीषिभिः ॥ ९९ ॥

सर्वमात्मेति विज्ञेयमात्मतत्त्वविचक्षणैः ।
समुपास्यः सोऽयमात्मा वेद्यो ध्येयश्च सर्वथा ॥ १०० ॥

एवं ज्ञानानुरोधि स्यात्कर्म सर्वं फलप्रदम् ।
न ज्ञानेन विना कर्म क्रियते च मुमुक्षुभिः ॥ १०१ ॥

देशकालाद्यतीतत्वं कर्मणामिह कथ्यते ।
आत्मदृष्ट्या तथा तेषां संसारप्रविभावनात् ॥ १०२ ॥

कालाद्यन्तर्गतत्वं च मुनिना प्रतिपादितम् ।
ततः सर्वक्रियाणां च ह्यनन्तत्वं प्रकीर्तितम् ॥ १०३ ॥

एवं तत्कर्मभिश्चैव तदीशैरपि च स्वयम् ।
ब्रह्माण्डं सर्वमपि च युक्तं चास्तीति निर्णयः ॥ १०४ ॥

प्रतिब्रह्माण्डमत्र स्युः ह्यणवस्त्रितयात्मकाः ।
ब्रह्माण्डाधिपतिश्चैव महाविष्णुप्रकीर्तितः ॥ १०५ ॥

तस्मिन्तस्मिंश्च ब्रह्माण्डे जीवानां वसतां पुनः ।
एवमुत्क्रमणं चास्ति मुनिनात्र निरूपितम् ॥ १०६ ॥

ब्रह्माण्डेऽस्मिंश्च सञ्जीवः स्वयं वस्तूनि सर्वशः ।
विज्ञाय च यथातत्त्वं ब्रह्माण्डान्तरमेति च ॥ १०७ ॥

इत्येवं हि जगद्विश्वसंसारेभ्यो यथामति ।
जीवस्योत्क्रमणं ज्ञेयं तपोयोगसमाहितम् ॥ १०८ ॥

इत्थमत्र हि सिद्धान्तः पूर्वाचार्यनिरूपितः ।
जीवस्य च यथाज्ञानं यथावस्थं यथाविधि ॥ १०९ ॥

यथाक्रमं यथाकालं भवेदुत्क्रमणं परम् ।
इत्येवं प्राकृताणूनां तच्चापि परिदृश्यते ॥ ११० ॥

तस्य ह्युत्क्रमणस्यापि तथानन्तत्वमुच्यते ।
किञ्चोत्तरोत्तरे चैव तस्मिन्नुत्क्रमणे पुनः ॥ १११ ॥

विशेषतः स्वभावश्च तत्तद्दृष्टिविवर्धितः ।
वर्तते चास्य जीवस्य तस्मात्सर्वस्य तस्य हि ॥ ११२ ॥

स्वभावः प्राकृतश्चापि तथात्मीयश्च वर्धते ।
इत्थमुत्क्रममाणस्य जीवस्य हि विशेषतः ॥ ११३ ॥

निष्ठा बुद्धिर्धृतिश्चैव गुणः कालः क्रमस्तथा ।
मार्गः फलं च परमं चेति सर्वं यथार्थतः ॥ ११४ ॥

उक्तं च मोक्षगीतायां वासुदेवमहात्मना ।
इदं च परमं वेद्यं मुमुक्षुभिरिहादरात् ॥ ११५ ॥

तस्य चोत्क्रममाणस्य शक्तिसंपादनाय हि ।
आरंभावसानरूपे मन्दताकृष्टते च ये ॥ ११६ ॥

नियते चैव ताभ्यां तु जगज्जन्मादिकं भवेत् ।
अत एव त्वणूनां हि विनाशः परिबुध्यते ॥ ११७ ॥

तस्माच्च सर्वभावोऽपि जीवेन प्रतिपद्यते ।
यथाज्ञानं यथाकर्म यथाक्रममितीरितम् ॥ ११८ ॥

अतो ह्यणूनां जीवानां प्रतिब्रह्माण्डमेव हि ।
अनन्तो व्यवहारश्च धर्मतश्चावगम्यते ॥ ११९ ॥

किं च तेषां स्वभावेन सर्वत्र समुदाहृतः ।
स परस्परयोगश्च नियतः शाश्वतोऽमलः ॥ १२० ॥

आत्मभावभासितोऽपि जीवात्मायं सनातनः ।
अणुरूपश्च सर्वत्र व्यापृतश्च विराजते ॥ १२१ ॥

अणूनां चैव तत्रस्थजीवानां साम्यमेव हि ।
स्वरूपेण स्वभावेन प्रोक्तं सामीप्यलक्षणम् ॥ १२२ ॥

शुद्धाभिः श्रुतिभिश्चेति विज्ञेयं स्यान्मनीषिभिः ।
जीवात्मेति च संज्ञा स्यादात्मसंसारयोगतः ॥ १२३ ॥

एतदोंऽशश्च जीवः स्यात्संसारश्चैतदोच्यते ।
अहमंशो भवेदात्मा स त्वणुश्च सनातनः ॥ १२४ ॥

व्यष्ट्युपाधिस्तयोरेव संयोगः परिकथ्यते ।
जीवानां व्यष्टिपक्षे च नानात्वं परिबुध्यते ॥ १२५ ॥

समष्टिभावे चैकत्वं तेषामित्यत्र चोदितम् ।
एवं व्यष्ट्या समष्ट्या च बोधः प्रणवभाषितः ॥ १२६ ॥

त्रुटीनां चाप्यणूनां हि प्रत्येकं योग एव च ।
वियोगश्च तदैक्यस्य विरोधस्य च तत्क्रमात् ॥ १२७ ॥

भावनायाश्च भवति सर्वत्रैवं हि दृश्यते ।
तत्संयोगवियोगौ च मतावावश्यकाविति ॥ १२८ ॥

अणूनां चैव सर्वेषां प्रत्येकं क्रमयोगतः ।
गमनं चैव संबन्धो लघुत्वं च तथा पुनः ॥ १२९ ॥

महत्वं चेति विज्ञेयं मुमुक्षुभिरिहादरात् ।
सामानाधिकरण्यन्तद्वैयधिकरण्यं च हि ॥ १३० ॥

लघुत्वमहत्वबीजमिति चात्र निरूपितम् ।
अत एव जगत्सर्वं त्वणोरन्तर्गतं भवेत् ॥ १३१ ॥

जगदन्तर्गतं चापि ह्यणुश्चेतीति निर्णयः ।
एवमेव हि सर्वेषां सर्वावश्यकता तथा ॥ १३२ ॥

सर्वत्र प्रयोजनं च सिद्धमित्यनुशासनम् ।
वस्तुतस्त्वयमात्मा तु सर्वशुद्धो विराजते ॥ १३३ ॥

तस्मात्तदात्मविज्ञानं कर्मणां कारणं भवेत् ।
आत्मतत्त्वपरिज्ञानं प्रणवाध्ययनाद्भवेत् ॥ १३४ ॥

तत्त्वज्ञानाच्च मोक्षः स्याद्द्वंद्वभावो न शोभते ।
अतश्च सर्वमूलं स्यादोङ्कारस्तत्त्वलक्षणः ॥ १३५ ॥

इत्थं विंशतरङ्गार्थः संग्रहेण ह्युदाहृतः ।
पुरुषार्थपरैश्चायं वेद्यो भवति सर्वथा ॥ १३६ ॥

अथैकविंशे ह्यस्मिंश्च तरङ्गे तु महर्षिणा ।
सूत्रात्माद्याश्च ये प्रोक्तास्तेषां त्वत्र विशेषतः ॥ १३७ ॥

मुख्यं तत्त्वं यथावच्च व्याख्यातं स्याद्यथाविधि ।
अकारोकारयोर्योगो यश्चात्र प्रतिपादितः ॥ १३८ ॥

व्यवस्थितं च तेनैव सृष्टिमात्रं यथायथम् ।
सूत्रात्माद्याश्चापि सर्वे तद्योगसमवस्थिताः ॥ १३९ ॥

भवन्तीति च सिद्धान्तः सर्वशास्त्रसुसंमतः ।
तद्योगतत्परश्चैव परमात्मा तथैव हि ॥ १४० ॥

परं ब्रह्म भवेच्चेति सिद्धान्तो मुनिसंमतः ।
संसारव्यवहारश्च सर्वस्तेनैव निश्चितः ॥ १४१ ॥

किं चात्र कार्यं सर्वं हि तदावश्यकतत्परम् ।
आवश्यकं कालपरं स चातीतो विभाव्यते ॥ १४२ ॥

अनेकव्यक्तिकश्चेति विज्ञेयं हि मनीषिभिः ।
एवमेव हि संसारेऽप्यनेकाश्च क्रियामताः ॥ १४३ ॥

तथा द्रव्यादयश्चैव सर्वे च त्रितयात्मकाः ।
तस्माच्च संसारपराः सर्वे सन्ति सुनिश्चिताः ॥ १४४ ॥

यद्यपि ह्यणवश्चैव तथा च परमाणवः ।
महद्बुद्धिश्च भूतानि प्रसिद्धा जगदादयः ॥ १४५ ॥

तथापि चात्मसामान्यादैक्याच्च हि विशेषतः ।
तत्सर्वं नाहमिति च बोध्यं स्याच्च यथायथम् ॥ १४६ ॥

तस्मात्तदात्मनश्चैवं भावेनैव जगच्च हि ।
जायते चेति सिद्धान्तः प्रणवादवगम्यते ॥ १४७ ॥

ज्ञानेच्छाक्रियापरश्च नायमात्मा तु यद्यपि ।
तथापि सर्वभवनयोगेन च यथाक्रमम् ॥ १४८ ॥

अहमैक्यविरोधानुरोधेन च तदात्मनः ।
एकत्वं च पृथक्त्वं च सिद्धं चेति विभाव्यते ॥ १४९ ॥

अहमेतन्नेति यच्च त्रितयं तस्य चैव हि ।
पूर्णत्वात्त्रितयं ब्रह्म चेति शास्त्राच्च तादृशम् ॥ १५० ॥

आत्मानं च सदा विद्धीत्युपदेशश्च विद्यते ।
तज्ज्ञानेच्छाक्रियाभ्यश्च ह्याविर्भूतं जगद्भवेत् ॥ १५१ ॥

तच्च मायाविशिष्टं चेत्युच्यते हि महर्षिणा ।
अनेनैव हि भावेन सदसच्च तथा पुनः ॥ १५२ ॥

मिथ्याऽमिथ्या तथा द्वैतमद्वैतं परिदृश्यते ।
तृत्वैकत्वं प्रसिद्धं च तथैवात्र निगद्यते ॥ १५३ ॥

ततश्चेशावास्यमिदं सर्वमित्यादिवेदतः ।
ईशस्य सर्वरूपस्य चोपास्यत्वमिहोदितम् ॥ १५४ ॥

तस्मादहमेतन्नेति सर्वा वाक्यपराः क्रियाः ।
स्युस्तद्वाक्यपरं ज्ञानमिच्छा वाक्यपरा मता ॥ १५५ ॥

भवत्यतश्च सर्वं हि भवेद्वाक्यपरं तथा ।
ओङ्कारो ब्रह्मवाक्यं स्यात्तत्र सर्वं व्यवस्थितम् ॥ १५६ ॥

निर्वर्तनं तथा चैवं परिवर्तनमेव च ।
वाक्यानां चैव सर्वेषां भवेदेव यथाक्रमम् ॥ १५७ ॥

यथाकालं यथादेशं यथावस्तु यथाविधि ।
इदमेव हि संसारफलं चेतीह बुध्यते ॥ १५८ ॥

परिवर्तनपराणि निवर्तनपराणि च ।
अखिलानि प्रमाणानि भवन्तीति च निर्णयः ॥ १५९ ॥

अहमेतदोर्योगाद्धि भवेज्ज्ञानादिकं पुनः ।
ततो व्याख्यानमेवं स्यान्मुनिना हि निरूपितम् ॥ १६० ॥

ब्रह्मभावपूर्वकं च सकलं चेष्टमाप्नुयात् ।
तत्सर्वकरणौचित्यं चेति ज्ञेयं मनीषिभिः ॥ १६१ ॥

एवं संसारधर्मश्च तत्कार्यं तत्प्रयोजनम् ।
महावाक्यरहस्यार्थविचारस्तदनन्तरम् ॥ १६२ ॥

ब्रह्मणश्चैव संसारबोध्यत्वं च निरूपितम् ।
एवमन्ये विशेषार्थास्तरङ्गेऽस्मिन्निरूपिताः ॥ १६३ ॥

तत्संग्रहार्थबोधश्च कारिकाभिः प्रदर्शितः ।
यश्चार्थः पञ्चभिश्चैव तरङ्गैर्मुनिनोदितः ॥ १६४ ॥

इत्थमात्मोपासकैश्च ज्ञानिभिश्च मुमुक्षुभिः ।
ब्रह्मतत्त्वं च विज्ञेयं पूर्वाचार्यानुवर्णितम् ॥ १६५ ॥

परप्रणवशास्त्रस्य शास्त्रस्यान्यस्य च श्रुतः ।
समन्वयेन भवति ह्यर्थबोधः स चोत्तमः ॥ १६६ ॥

ऐतदात्म्यमिदं चेति ज्ञानं स्याज्जगति क्रमात् ।
यदा तदा जगत्सर्वं प्रकृतौ भाति योगतः ॥ १६७ ॥

एवं यदा च विज्ञानं जायते ह्यात्ममण्डले ।
परमात्मनि तत्सर्वं ह्यैक्येन हि विराजते ॥ १६८ ॥

आत्मनि प्रकृतौ चैव विज्ञानं च यदा भवेत् ।
सर्वं ब्रह्मेति च तदा ते भातो ब्रह्मणि स्वयम् ॥ १६९ ॥

ततः सनातनं ब्रह्म चात्मानात्मशरीरवत् ।
तच्चैवात्मस्वरूपं तु सर्वत्र च विराजते ॥ १७० ॥

तद्रूपे ब्रह्मशक्तिश्च समवेता विराजते ।
नानाभूतिमती चैव तस्मादेव परावरम् ॥ १७१ ॥

तच्च वै ब्रह्मणो रूपं शक्तिरेवेति कथ्यते ।
ततः श्रेष्ठाः ब्राह्मशाक्ताः पूज्याः प्रोक्ता भवन्ति च ॥१७२॥

आत्मशाक्तास्तथा चान्ये ह्यपराः परिकीर्तिताः ।
नीचाः प्राकृतशाक्ताः स्युस्तन्त्रशास्त्रार्थतत्पराः ॥ १७३ ॥

ये केवलं ब्रह्म शक्तिं विना हि समुपासते ।
ते निर्गतार्था विज्ञेया भवन्तीति मुनेर्मतम् ॥ १७४ ॥

विद्वानेवं स्वानुरूपकर्मभिश्च परं पदम् ।
प्राप्नोति शुद्धसत्वश्च न तत्स्थानान्निवर्तते ॥ १७५ ॥

ततः समन्वयेनार्थविज्ञानं तु प्रशस्यते ।
भवेज्ज्ञानानुरूपा च शिक्षा प्रणवविद्यया ॥ १७६ ॥

तयैव तद्विरुद्धं च ज्ञानं संजायते यतः ।
समष्टिव्यष्टिभावश्च प्रणवः परिकथ्यते ॥ १७७ ॥

समष्ट्या चैकार्थबोधो व्यष्ट्या नानार्थभावना ।
भवेदिति हि सिद्धान्तो मुनिना प्रतिपादितः ॥ १७८ ॥

राजयोगसुशुद्धेन तपसा संस्कृतं यदा ।
विज्ञानं च भवेदेवं परप्राप्तिस्तदोच्यते ॥ १७९ ॥

तच्छुद्धात्मोपासनैव राजयोग इतीर्यते ।
यत्तद्ब्रह्म परं तच्च पञ्चधा परिदृश्यते ॥ १८० ॥

शुद्धाचार्यैस्तत्प्रकाराः कथ्यन्ते चैवमेव हि ।
पुरुषः परमात्माऽऽत्मा जीवश्चैवाक्षरस्तथा ॥ १८१ ॥

इति तत्र च सर्वेभ्यः पुरुषः पञ्चमः परः ।
तुरीयः परमात्मा स्यात्तृतीयश्चात्मसंज्ञकः ॥ १८२ ॥

द्वितीयो जीवसंज्ञश्च प्रथमश्चाक्षरो मतः ।
संसारोपहितं ब्रह्म चैवं स्याद्गुणकर्मभिः ॥ १८३ ॥

शुद्धा हि योगिनः सर्वे ब्रह्मज्योतिः सनातनम् ।
पञ्चधा प्रभासमानं स्वदेहे समुपासते ॥ १८४ ॥

राजयोगतपश्चैव ब्रह्मोपासनतत्परम् ।
महात्मना गोभिलेन साङ्गं स्यादभिवर्णितम् ॥ १८५ ॥

गार्ग्यायणस्तु भगवानत्र ब्रह्म सनातनम् ।
आत्मा च परमात्मा च सूत्रात्मा च तथाऽपरः ॥ १८६ ॥

प्रत्यगात्मा च जीवात्मा चेत्याह परमं च तत् ।
विचार्यमाणे सर्वस्मिन्भवेत्सर्वं समञ्जसम् ॥ १८७ ॥

एकमेव परं ब्रह्म शुक्लकृष्णस्वरूपवत् ।
आत्मानात्मस्वरूपं च विभात्येवेति निर्णयः ॥ १८८ ॥

यथाब्रह्मस्वरूपं च विद्याः सर्वा भवन्ति हि ।
यथाधिकारं सर्वेषां विद्याश्च नियता मताः ॥ १८९ ॥

एकत्वानेकत्वयुक्तं सर्वं च त्रितयात्मकम् ।
अवस्था चतुष्टयात्म चेति प्रणवभाषितम् ॥ १९० ॥

एवमेवान्तिमैरत्र तरङ्गैः पञ्चभिः पुनः ।
सर्वशास्त्रपरिज्ञानवेद्यं ब्रह्म सनातनम् ॥ १९१ ॥

पञ्चधा संविभक्तं च व्याख्यातं स्यान्महर्षिणा ।
ब्रह्मविच्चैव परमं स्थानं योगेन गच्छति ॥ १९२ ॥

इति श्रीयोगानन्दविरचितायां प्रणववादार्थदीपिकायां
ब्रह्मस्वरूपनिरूपणं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥

द्वितीयभागे चास्मिन्प्रणववादे परिशिष्टतरङ्गपञ्चकार्थसंग्रहकारिकाः प्रणववादार्थदीपिकाख्याः, साकं तृतीयभागेन प्रणववादेन भविष्यन्ति—